

TC.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI

**EBU'L-FEREC İBNÜ'L-CEVZÎ'NİN “TELBİSÜ İBLİS” ADLI
ESERİNDE MEZHEPLERE YAKLAŞIMI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HEDİYE NUR KARAKAYA
18810601282

DANIŞMAN

Prof. Dr. Doğan KAPLAN

KONYA-2023

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Hediye Nur KARAKAYA		
	Numarası	18810601282		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ/İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tezin Adı	EBU'L-FEREC İBNÜ'L-CEVZÎ'NİN "TELBİSÜ İBLİS" ADLI ESERİNDE MEZHEPLERE YAKLAŞIMI		

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı
İmzası

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Hediye Nur KARAKAYA		
	Numarası	18810601282		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ/İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Doğan KAPLAN		
	Tezin Adı	EBU'L-FEREC İBNÜ'L-CEVZÎ'NİN "TELBİSÜ İBLİS" ADLI ESERİNDE MEZHEPLERE YAKLAŞIMI		

Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, 510 - 597 (1116 - 1201) yılları arasında Bağdat'ta yaşayan ömrünü ilmi faaliyetlere adanmış fakih, müfessir, muhaddis ve vaizdir. Vaaz konusundaki hünerleri ile kısa sürede Abbasi devlet ricâli ile de yakın münasebetler kuran İbnü'l-Cevzî, farklı alanlarda seçkin eserler ortaya koymuştur. İbnü'l-Cevzî'nin hayatı, , eserleri ve öğrencilerini araştırılarak hazırladığımız çalışmamız, onun Hanbelî Mezhebi içindeki konumunun anlaşılması için önem taşımaktadır.

Çok yönlü bir âlim olan Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin *Telbîsü İblîs* adlı kitabı, şeytanın çeşitli gruplara kurduğu tuzaklara karşı insanları uyarmak maksadıyla yazdığı önemli bir eserdir. Çalışmamız, İbnü'l-Cevzî'nin bu eserinde İslam mezheplerine yaklaşımını incelemektedir. Onun İslam Mezhepleri hakkındaki görüş ve eleştirilerine yer verilerek yapılan incelemede, görüşlerinin hem klasik kaynaklarla hem de eser içindeki anlatımlarla kıyaslanarak yapılmasına özen gösterilmiştir. On üç bölümden oluşan eserin, muhtelif bölümleri arasındaki tutarsızlıklara da yer verdiğimiz bu çalışmada İbnü'l-Cevzî'nin fırka tasnifine yapılan eleştirilerden bahsedilerek bu tasnifin ona aidiyeti tartışılmıştır. Ayrıca eserde geçen fırka isimleri üç farklı nüshadan karşılaştırılarak doğru isimlendirmeler tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, Mezhep, Hanbelî, Şeytan'ın Hileleri.

ABSTRACT

Öğrencinin	Adı Soyadı	Hediye Nur KARAKAYA		
	Numarası	18810601282		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Basic Islamic Sciences/History of Islamic Sects		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Doğan KAPLAN		
	Tezin Adı	ABU AL-FARAJ IBN AL-JAWZI APPROACH TO SECTS IN HIS WORK TITLED "TALBIS IBLIS"		

Abū al-Faraj Ibn al-Jawzī, who lived in Baghdad between 510 - 597 (1116 - 1201), was a jurist, commentator, muhaddith and preacher who devoted his life to scholarly activities. Ibn al-Jawzī, who established close relations with the Abbasid state officials in a short time with his skills in preaching, produced distinguished works in different fields. Our study, which we have prepared by researching Ibn al-Jawzī's life, his works and his students, is important for understanding his position in the Hanbalī school.

Abū al-Faraj Ibn al-Jawzī, who was a versatile scholar, wrote an important book called Talbis al-Iblis to warn people against the traps set by the devil for various groups. Our study analyses Ibn al-Jawzī's approach to Islamic sects in this work. In the examination of his views and criticisms on Islamic sects, care has been taken to compare his views with both classical sources and the narratives in the work. In this study, in which the inconsistencies between various parts of the work, which consists of thirteen chapters, are also included, the criticisms made on Ibn al-Jawzī's classification of the sects are mentioned and the belonging of this classification to him is discussed. In addition, the names of the sects mentioned in the work were compared from three different copies and the correct nomenclature was tried to be determined.

Key Words: Abū al-Faraj Ibn al-Jawzī, Talbis Iblis, Sect, Hanbali, Traps of Devil.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	3
İÇİNDEKİLER	5
ÖN SÖZ	6
KISALTMALAR	7
GİRİŞ	8
1. Araştırmanın Konusu ve Problemi	8
2. Araştırma Konusuyla İlgili Kuramsal Çerçeve ve Konuyla İlgili Belli Başlı Araştırmalar	8
3. Araştırmanın Amacı ve Önemi	10
4. Araştırmanın Yöntemi	10
BİRİNCİ BÖLÜM	11
EBÜ'L-FEREC İBNÜ'L-CEVZÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE ÖĞRENCİLERİ	11
1. İbnü'l-Cevzî'nin Hayatı	11
2. İbnü'l-Cevzî'nin Hanbelî Mezhebi İçindeki Konumu	14
3. Eserleri	15
a. <i>Telbîsü İblîs</i>	19
b. el-Vefâ	19
c. el-Mevzûât	20
d. <i>Zâdü'l-Mesîr</i>	23
e. Ahkâmü'n-Nisâ	24
4. Öğrencileri	25
a. İbn Kudâme Muvaḥḥakuddîn (öl. 620/1223)	26
b. İbnü'd-Dübeysî (öl. 637/1239)	27
c. Sıbt İbnü'l-Cevzî (öl. 654/1256)	28
İKİNCİ BÖLÜM	30
TELBÎSÜ İBLÎS ESERİNİN İNCELENMESİ	30
1. <i>Telbîsü İblîs</i> 'in İçeriği	30
2. <i>Telbîsü İblîs</i> 'te Adı Geçen Mezhepler	37
a. Hâricîlik	37
b. Kaderiyye/ Mu'tezile	52
c-Mürcie	59
d-Cebriyye	65
e-Cehmiyye	68
f. Şîa	71
g. Bâtınîlik	85
h. Ehl-i Hadis	94
SONUÇ	97
KAYNAKÇA	99

ÖN SÖZ

Âlemlerin Rabbi olan Allah’a hamd olsun, salat ve selam, sevgili peygamberimiz Hz. Muhammed’in (s.a.v), onun ailesinin ve ashabının üzerine olsun.

Ebü’l-Ferec İbnü’l-Cevzî’nin “Telbîsü İblîs” Eserinde Mezheplere Yaklaşımı başlıklı yüksek lisans tezimizde 12. yüzyılda Bağdat’ta yaşamış önemli İslam âlimlerinden İbnü’l-Cevzî’nin alanında önemli bir eser olan *Telbîsü İblîs*’indeki mezheplere yaklaşımını inceledik.

Tarih, Tefsir, Hadis, Fıkıh ve Kelam gibi alanlarda önemli eserler vermiş Hanbelî âlim İbnü’l-Cevzî, *Telbîsü İblîs (Şeytanın Aldatması)* adlı çok yönlü eserinde şeytanın insanları farklı sebeplerle aldattığını dile getirmiş, bu sebepleri ortadan kaldırmanın yollarına da değinmiştir. Bu bağlamda farklı din ve inanışların yanı sıra İslamî fırkaları da ortaya koyduğu tasnif üzerinden değerlendirmiştir. Biz de bu tasnife bağlı kalarak yaptığımız araştırmamızı iki ana bölüme ayırdık.

İbnü’l-Cevzî’nin hayatını yaşadığı dönemin şartları içerisinde ele aldığımız birinci bölümde eserlerini, hocalarını, öğrencilerini inceleyerek Hanbelî Mezhebi içerisindeki konumuna ve önemine değindik.

İbnü’l-Cevzî’nin *Telbîsü İblîs (Şeytanın Aldatması)* eserindeki İslam Mezheplerine yaklaşımını ele aldığımız ikinci bölümde önce eserin içeriği hakkında genel bilgiler verdik. Ardından İbnü’l-Cevzî’nin eserde adı geçen fırkalara dair görüşlerini klasik kaynaklarla karşılaştırmalı olarak inceledik. Ayrıca İslam Mezhepleri Tarihi bağlamında ele alıp incelemeye çalıştığımız *Telbîsü İblîs*’teki fırka tasnif ve tanımlarının özgünlüğünü de araştırarak eser içerisindeki tutarsız durumlara değindik.

Araştırmamın konusunun belirlenmesinden başlayarak sürecin bir sonuca varmasına kadar her alanda yardım ve desteklerini esirgemeyen çok kıymetli hocam Prof. Dr. Doğan Kaplan’a teşekkür ederim. Tez savunma sürecimde yapıcı eleştirileri ile tezimin gelişimine katkı sunan saygıdeğer Dr. Öğr. Üyesi Aytekin Şenzeybek ve Prof. Dr. Mithat Eser hocalarıma da teşekkür ederim. Bu vesileyle süreç boyunca maddî manevî desteklerini her daim yanımda hissettiğim aileme, yorulduğum zamanlarda yanı başımda olup varlıklarıyla beni sakinleştiren dostlarım Hatice ve Mesude’ye de ayrıca teşekkür ederim.

Hediye Nur KARAKAYA

KONYA-2023

KISALTMALAR

b.	bin, ibn (Oğlu)
b.y.	Basım yeri yok
Bk. /bk.	Bakınız
çev.	Çeviren
Erişim	Erişim Tarihi
H.z.	Hazreti
No.	Numara
Nşr.	Neşreden
Öl.	Ölüm Tarihi
s.	Sayfa
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	Tahkik Eden
y.y.	Yayıncı Yok
h.	Hicrî
s.a.v.	Sallallâhü aleyhi ve sellem

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu ve Problemi

Önde gelen Hanbeli âlimlerden Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin (öl.597/1201) *Telbîsü İblîs* isimli eseri, başta tasavvuf ehli olmak üzere çeşitli İslamî toplulukların din anlayışlarını eleştiren bir eserdir. Yapacağımız bu araştırmada hem İbnü'l-Cevzî'nin kendi hayatını hem de bu eser üzerinden diğer mezheplere bakışını detaylıca araştırarak onun mezhebi görüşlerini detaylıca ortaya koymak bu araştırmanın başlıca konusudur.

2. Araştırma Konusuyla İlgili Kuramsal Çerçeve ve Konuyla İlgili Belli Başlı Araştırmalar

Ulusal tez merkezinde yaptığımız araştırma neticesinde İbnü'l-Cevzî hakkında ilahiyatın çeşitli alanlarında yapılmış birçok lisansüstü çalışmaya rastladık. Bu çalışmalardan en eskisi Nedim Urhan'ın 1989 yılında Hadis anabilim dalında tamamlamış olduğu *İbnu'l-Cevzi ve Ahkâmu'n-nisâ* adlı doktora çalışmasıdır.¹ Nefise Karaca'nın *Abdurrahman İbnü'l-Cevzî ve Tefsirdeki Metotu*,² Dilek Yavuz Turun'un *Cennet ve Cehennemle İlgili Uydurma Hadisler (İbnu'l-Cevzi Örneği)*,³ Hüseyin Üzümcü'nün *İbnü'l-Cevzî'nin Zâdu'l-Mesîr Adlı Tefsirinde Esmâ-i Hüsnâ'ya Dair Yorumların Münâsebâtı'l-Kur'ân Açısından İncelenmesi*,⁴ Muhammed Kalkan'ın *Ebü'l-Ferec İbnu'l-Cevzi ve el-Vefâ bi-Fezâili'l-Mustafa Adlı eseri*,⁵ Rıdvan Sanur'un *Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı'nda 2018 yılında yapmış olduğu, Mekkî b. Ebi Talib ve Ebü'l-Ferec İbnu'l-Cevzi'ye Göre Nesih Problemi*⁶ adlı çalışmalar da yüksek lisans düzeyinde yapılan çalışmalardır.

Muhammed Nurullah Gündüz'ün *İslam Mezhepleri Bağlamında Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî*⁷ adlı yüksek lisans çalışması da İbnu'l-Cevzi hakkında İslam Mezhepleri Tarihi

¹ Nedim Urhan, *İbnu'l-Cevzi ve 'Ahkâmu'n-nisâ' Adlı Eseri*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1989).

² Nefise Karaca, *Abdurrahman İbnu'l-Cevzî ve Tefsirdeki Metotu*, (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005).

³ Dilek Yavuz Turun, *Cennet ve Cehennemle İlgili Uydurma Hadisler (İbnu'l-Cevzi Örneği)*, (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008).

⁴ Hüseyin Üzümcü, *İbnu'l-Cevzi'nin Zâdu'l-Mesîr Adlı Tefsirinde Esmâ-i Hüsnâ'ya Dair Yorumların Münâsebâtı'l-Kur'ân Açısından İncelenmesi*, (Mardin: Artuklu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

⁵ Muhammed Kalkan, *Ebü'l-Ferec İbnu'l-Cevzi ve el-Vefâ bi-Fezâili'l-Mustafa Adlı Eseri*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021).

⁶ Rıdvan Sanur, *Mekkî b. Ebi Talib ve Ebü'l-Ferec İbnu'l-Cevzi'ye Göre Nesih Problemi*, (İzmir: Katip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018).

⁷ Muhammed Nurullah Gündüz, *İslam Mezhepleri Bağlamında Ebü'l-Ferec İbnu'l-Cevzi*, (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

alanında yapılmış olan bir çalışmadır. Yaptığımız çalışmadan farkını göstermek üzere bu çalışma üzerinde biraz durmak isteriz.

Bahsi geçen çalışmada Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin hayatı ve eserleri genel bir perspektifte ele alınmıştır. Başta İbnü'l-Cevzî'nin en kapsamlı eseri olan *el-Muntazam*'a sıkça atıf yapılmakla birlikte bizim tezimizin esasını oluşturan *Telbîsü İblîs* eserinden de alıntılara rastlanmaktadır. Bizim çalışmamız İbnu'l Cevzî'nin hayatını inceleme noktasında bu çalışma ile benzerlik göstermektedir ancak *Telbîsü İblîs*'in tek bir eser olarak ele alınıp derinlemesine incelenmesi bakımından bahsi geçen çalışmadan farklılaşmaktadır.

*Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzi (ö.597/1201) ve 'Menâkıbu Emiri'l-Mü'minin Ömer b. Hattâb' Adlı Eseri*⁸ isimli çalışma onun İslam Tarihi açısından önemine değinmektedir. *Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzi ve Nüzhetü'l-Ayüni'n-Nevâzir fî İlmi'l-Vücûhi ve'n-Nezâir Adlı Eserindeki Metotu*⁹ isili çalışmada İbnü'l-Cevzî'nin *Zadü'l-Mesir* tefsirindeki metodu incelenmiştir. *İbnü'l-Cevzi'nin Zadü'l-Mesir Adlı Tefsirinde Nüzul Sebepleri*¹⁰ isimli çalışma ise tefsir alanında yapılmış çalışmalardan bir diğeridir. Son olarak *İbnü'l Cevzi'nin İtikadi Görüşleri*¹¹ isimli çalışmanın kelam alanında yapılmış bir çalışma olduğu belirtilmektedir.

Ayrıca *Telbîsü İblîs* isimli eser hakkında da iki adet yüksek lisans çalışması bulunmuştur. Bu çalışmalardan ilki *Şemsü'l-Hakika'nın Sadeleştirilmesi ve İzharu'l-Hakk ve Telbîs-ü İblîs'le Mukayesesi*¹² isimli çalışma dinler tarihi alanında yapılmış bir çalışmadır. Bu çalışmanın özünü çalışmada ismi geçen üç eseri birlikte inceleyerek toplumlara etkileri hakkında bilgi vermek oluşturmaktadır. Bir diğer çalışma ise *Hadis Tahrici (Telbîsü İblîs'deki Hadislerin Tahkiki ve Tahrici)*¹³ isimli çalışma ise hadis alanında yapılmış bir çalışmadır. Görüldüğü üzere konuyu bizim yaklaşımımızla ele alan bir çalışmaya rastlanmamıştır.

⁸ Musab Dalğa, *Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzi (ö.597/1201) ve 'Menâkıbu Emiri'l-Mü'minin Ömer b. Hattâb' Adlı Eseri*, (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016).

⁹ Cüneyt Maral, *Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzi ve Nüzhetü'l-Ayüni'n-Nevâzir fî İlmi'l-Vücûhi ve'n-Nezâir Adlı Eserindeki Metodu*, (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013).

¹⁰ Öznur Hocaoglu, *İbnü'l-Cevzi'nin Zadü'l-Mesir Adlı Tefsirinde Nüzul Sebepleri*, (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011).

¹¹ Ömer Erdem, *İbnü'l-Cevzî'nin İtikâdi Görüşleri*(Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1989).

¹² Melek Çalışır, *Şemsü'l-Hakika'nın Sadeleştirilmesi ve İzharu'l-Hakk ve Telbîsü İblîs'le Mukayesesi*, (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005).

¹³ Veysel Ünler, *Hadis Tahrici (Telbîsü İblîs'deki Hadislerin Tahkiki ve Tahrici)*, (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1989).

3. Araştırmanın Amacı ve Önemi

6/12. yüzyılın önemli âlimlerinden biri olan Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî çeşitli alanlarda çokça eser vermiş bir âlimdir. Onun *Telbîsü İblîs* adlı eseri üzerinden yapacağımız bu araştırma onun İslam Mezhepleri Tarihi açısından yerini ve önemini detaylıca araştırarak ele almayı amaçlamaktadır.

On dört asırlık İslam Tarihinde pek çok mezhebî ayrışmalar yaşanmıştır. Hiç şüphesiz bu ayrışmaları anlayabilmek ancak o dönemlerde ortaya konan eserlerin detaylıca incelenip analiz edilmesiyle mümkündür. Yapacağımız bu çalışmada Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin *Telbîsü İblîs* isimli eserinde, yaşadığı dönemde var olan farklılaşmalara olan bakışını ve bu farklılaşmalardaki kendi konumunu ortaya koymayı hedefliyoruz. Bu çalışmamız müellifin görüşlerinin dışarıdan değil bizatihi müellifin kendisinden öğrenilmesi açısından son derece önemlidir.

4. Araştırmanın Yöntemi

Tez konusu kapsamında bilgilerin taranması ve verilerin toplanıp derlenmesi, analiz ve yorumlamayı kolaylaştırmak için derlenen verilerin çerçevesinin çizilip sınıflandırılması, bunun sonucunda elde edilen bilgilerin analiz edilerek değerlendirilmesi. Bu çalışmamızda sosyal bilimlerin en nesnel yöntemi olan betimlemeci (descriptive) yöntemi, İslam Mezhepleri Tarihi'nde olmazsa olmaz bir yöntem olarak yer etmiş olan *fikir - hadise irtibatı* yöntemini anlama ve açıklamayla beraber işleyeceğiz.

Temel İslâm Tarihi kaynakları, araştırmaları ve akademik çalışmaları taranacak tarama süreci sonunda bilgiler derlenecektir. Bunun yanı sıra yardımcı kaynak olarak bibliyografya ve fihrist kaynaklarından, çeşitli araştırmalardan ve akademik çalışmalardan istifade edilecektir.

Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin *Telbîsü İblîs* isimli eserinin Mezhepler Tarihi açısından önemiyle ilgili bu araştırmada, ulaştığımız veriler analiz edilerek yorumlanacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

EBÜ'L-FEREC İBNÜ'L-CEVZÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE ÖĞRENCİLERİ

Bu bölümde İbnü'l-Cevzî'nin hayatı, eserleri ve öğrencileri üzerinde durulacaktır.

1.İbnü'l-Cevzî'nin Hayatı

Tam adı Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî'dir. Büyük dedesi Ca'fer b. Abdullah el-Cevzî'ye nisbetle kendisi de İbnü'l-Cevzî olarak tanınmıştır. Soyu ilk halife Hz. Ebû Bekir'e dayanmaktadır. Bağdat'ta doğduğu bilinmekle birlikte doğum tarihi hakkında kesin bilgi yoktur. Ancak kendi hayatına dair anlattığı bilgilerden yola çıkılarak hicrî 510 (1116) yılında doğduğu düşünülmektedir.¹⁴

Sıbt İbnü'l-Cevzî, İbnü'l-Cevzî'nin dedelerinden Cafer b. Abdullah'ın Basra'daki Cevze bölgesinde yaşaması sebebiyle *el-Cevzî* sıfatıyla anıldığını söylese de¹⁵ Zehebî Cafer b. Abdullah'ın bahçesindeki ceviz ağacı sebebiyle *el-Cevzî* sıfatını aldığını söylemiştir.¹⁶

Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî henüz üç yaşındayken babasını kaybetmiştir.¹⁷ Babası vefat ettikten sonra annesinin değil amcasının gözetiminde yetiştirildiği ve maddî olarak zorluk çekmediği bilinmektedir. Babasının vefat ederken ona bıraktığı miras sayesinde kimseye muhtaç olmadan ve çalışmasına gerek kalmadan ilim öğrenme fırsatı bulmuştur.¹⁸

İbnü'l-Cevzî küçük yaşlarda girdiği ders halkalarında çok önemli isimlerden ders almıştır. Bu isimlerin ilki İbn Nâsır es-Selâmî'dir (öl.550/1155). İbn Nâsır İbn Âkil'in de öğrencisidir. Ebü'l-Kâsım Hibetullah b. Husayn eş-Şeybânî (öl. 525/1131), Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlîkî (öl. 540/1145), Ebü'l-Kâsım Hibetullah b. Ahmed el-Harîrî (öl.531/1137), İbnü'z-Zâgûnî (öl. 527/1132) ve Abdülvehhâb el-Enmâtî (öl. 538/1143) bu isimlerden bazılarıdır. Bu isimlerden Abdülvehhab b. Enmâtî selef eğilimli olmasının yanı sıra hadis

¹⁴ Yusuf Şevki Yavuz, Casim Avcı, "Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999), 20/543-549.

¹⁵ Ebü'l-Muzaffâr Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî el-Avnî el-Bağdâdî Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fî târîhi'l-a'yân*, thk. İbrahim ez-Zeybek (Beyrut: er-Risâletü'lâlemiyye, 1434/2013), 22/94.

¹⁶ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmî'n-Nübelâ*, nşr. Beşşar Avvâd Ma'ruf ve Muhyî Hilâlî's-Serhân, (Irak: Müessesetü'r-Risale, 1404/1984), 21/372.

¹⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'at*, t 22/94.

¹⁸ Yavuz, Avcı, "Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî", 20/543-549.

ilmindeki güvenilirliği sebebiyle “Bağdat Muhaddisi” unvanıyla tanınmaktadır.¹⁹ Enmâtî Hadis alanındaki bu yetkinliğini halka vaaz ederken de sıkça kullanmıştır. İbnü’l Cevzî’nin vaaz vermedeki başarısında onun etkisi yadsınamaz. Ancak onun en çok etkisinde kaldığı isim hiç şüphesiz Ebü’l-Vefâ Alî b. Akîl b. Muhammed b. Akîl’dır (öl.513/1119).

İbn Akîl, Hanefî mezhebine mensup aile üyelerinin aksine Hanbelî çizgideki pek çok hocadan hadis, fıkıh ve belagat gibi alanlarda dersler almıştır. Ancak kelam ilmini Mutezilî kelam âlimlerinden öğrenmiş olması sebebiyle Hanbelîlerin yoğun eleştirileriyle karşılaşmıştır. Tüm bu eleştirilere rağmen derslere gizli olarak devam etmiştir.²⁰ İbn Akîl hocası Ebu Ya’lâ el-Ferrâ’nın (öl. 458/1066) da etkisiyle Hanbelîliği benimsemiştir. İlim sevgisi sebebiyle pek çok farklı mezhep mensubu hocadan dersler alan İbn Akîl yıllar içinde aldığı eğitimleri bireysel çabasıyla özgün bir senteze dönüştürmeyi başarmış ve Hanbelîler içerisindeki akılcı geleneğin öncülerinden olmuştur. Ebu Ya’lâ el-Ferrâ vefat ettikten sonra Mansur Camii’ndeki ders halkalarının başına o geçmiştir. Uzun yıllar devam eden bu dersler sürecinde zaman zaman toplumun genel görüşlerine aykırı fikirler beyan ettiği de bilinmektedir. Bunun bilinen en önemli örneği Hallâc-ı Mansûr konusundaki olumlu görüşlerini aleni olarak beyan etmesidir. Bu olay sonrası Şerif Ebû Ca’fer’in beraberindeki çok büyük bir kitlenin tepkisine maruz kalmıştır.

Halifenin huzurunda sorgulanıp “Hallâc hakkındaki görüşlerinden döndüğünü açıklaması”²¹ halkın arasına çıkmasını sağlasa da, hakkındaki şüpheleri ortadan kaldırmamıştır. Vefat ettiğinde Ahmet b. Hanbel’in mezarı yanına defnedilirken cenazesinde olaylar çıkmıştır.²²

İbnü’l-Cevzî’nin hocası İbn Nâsır es-Selâmî, İbn Akîl’in öğrencisidir. İşte bu bağlantı sebebiyle İbnü’l-Cevzî, İbn Akîl’in görüşlerini yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Özellikle mezhebi taassuplardan uzak kalmasında bu etkilenmenin payı büyüktür.

İbnü’l-Cevzî’nin yaşadığı dönem İslam Tarihi perspektifinden bakıldığında oldukça zorlu ve kaotik bir döneme denk gelir. Bu kaos ortamının göbeğinde ise, Abbasiler Dönemi’ne damgasını vuran Bağdat şehri bulunmaktadır.

Abbasî devlet otoritesinin iyice zayıfladığı, Büveyhîler’in kendi inançlarını yaymak için gizli faaliyetler yürüttüğü ve iç karışıklıkların yaşandığı bir dönemde Abbasî halifesi

¹⁹ Selman Başaran, “Enmâtî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995), 11/244.

²⁰ Yusuf Şevki Yavuz, “İbn Akîl, Ebü’l-Vefâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999), 19/301-304.

²¹ Ferhat Koca, *İslam Hukuk Tarihinde Selefî Söylem Hanbelî Mezhebi*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002) 73.

²² Yavuz, “Ebü’l-Vefâ İbn Akîl”, 19/301-304.

Kâim Biemrillah(öl.467/1075), Bağdat'ın Büveyhîler'in eline geçmesi sonucu Selçuklu hükümdârı Tuğrul Bey'den yardım ister. Bu isteği geri çevirmeyen Tuğrul Bey, Bağdat'ı Büveyhî işgalinden kurtarır. Bu olay sonrası Kâim Biemrillah, Tuğrul Bey'e "Sultân-ı Şark ve Garb (Doğu ve Batının hükümdarı)" unvanını verir. Bu olay Selçukluların askerî ve siyâsî alanda lider konumuna gelmelerine sebep olurken, Abbasîler ise dinî liderliği üstlenmişlerdir.

Tuğrul Bey'in vefatı (1063) sonrası önce Alparslan ardından da Melikşah, Büyük Selçuklu Devleti'ni yönetmiştir. Bu dönemde Abbasi halifeleri ve Selçuklu hükümdarları arasında iyi ilişkiler gelişmiştir.

Sultan Melikşah'ın vefatının ardından çocukları arasında uzun süren taht kavgaları yaşanmış ve bu mücadeleyi kazanan isim Sultan Sencer olmuştur. Sultan Sencer 41 yıl boyunca iktidarı elinde tutmayı başarsa da vefat ettikten sonra devlet hızlı bir çözülme ve parçalanma sürecine girmiştir. Büyük Selçuklu Devleti'nin; Irak, Suriye, Kirman ve Anadolu Selçukluları olarak dört parçaya bölünmesiyle birlikte Bâtınî gruplar itikadî ideolojilerini yaymak için çeşitli faaliyetlerde bulunmaya başlamışlardır.

Rafîzî ve Bâtınîler'e karşı ciddi bir mücadeleye giren Selçuklular, sadece savaşmakla yetinmeyip fikrî mücadelelere de önem verdiler. Bu süreçte âlimlerden de ilmî ve fikrî faaliyetlerle devlete destek vermelerini istediler. Destek istenen isimlerden biri de İbnü'l-Cevzî idi. O, Halife Nâsır-Lidîmillâh döneminde iki defa mihneye maruz kalmasına rağmen Ehl-i Sünnet çizgisine yardım için elini taşın altına koymaktan geri durmamıştır.²³ *Def'ü Şühhetit-Teşbih* eseri bu gayretine örnek gösterilebilir.

Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin üç erkek ve altı kız evladı olduğu bilinmektedir.²⁴ Bu evlatları içerisinde Ebû Kâsım Ali (öl. 630/1230) Abbasi veziri İbn Hübeyre'nin (öl.1165) kızı ile yaptığı evlilik ile tanınırken, Rabia isimli kızı ise Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin annesi olması sebebiyle bilinmektedir.²⁵

Yaklaşık 85 yaşındayken hicrî 597 (1201) yılında vefat eden İbnü'l-Cevzî yaşadığı süre boyunca pek çok iktidar değişimine tanık olmuştur. Devlet ricâli ile yakın ilişkiler kuran İbnü'l-Cevzî'nin bu ilişkileri geliştirmesinde oğlunun yaptığı evliliğin de önemli bir rolü vardır. Özellikle Müstazi-Biemrillah'ın(öl.566-575/1170-1180) hilafeti boyunca artarak devam eden bu ilişkiler Nâsır-Lidîmillâh'ın(öl.575-622/1180-1225) halifeliği döneminde gücünü yitirmiştir. Bu durumda Nâsır'ın Şii veziri İbnü'l-Kassâb'ın önemli etkisi olmuştur. Hâli hazırda kyu bir Hanbelî düşmanı olan İbnü'l-Kassâb'ı, İbnü'l-Cevzî'ye karşı kişisel

²³ Ramazan Altuntaş, "İbnü'l-Cevzî'de Tasavvuf ve Kelam Münasebetleri", *Selçuklu Medeniyeti Araştırma Dergisi*/ 3(Aralık 2018), 137-155.

²⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'at*, 22/117-118.

²⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'at*, 22/118.

husumeti sebebiyle dolduruşa getiren Abdüsselam b. Abdülvehhab el-Cîli de İbnü'l-Cevzî'nin apar topar Vâsıt'a sürgün edilmesine ve medreselerine el konulmasına sebep olan isimlerdendir.²⁶ Beş yıl süren bu sürgün, Halife Nâsır-Lidînillâh tarafından affedilmiştir. Bunda halifenin annesinin, Ebû Muhammed İbnü'l-Cevzî'nin (öl.1258) vaazlarından etkilenmesinin payı büyüktür.²⁷

Hayatı boyunca Hac ibadeti ve sürgün cezası dışında hiç çıkmadığı Bağdat'ta 12 Ramazan 597'de vefat eden İbnü'l-Cevzî'nin cenazesinin aşırı sığağa rağmen çok büyük bir kalabalık eşliğinde gerçekleştiğini anlatan Sıbt İbnü'l-Cevzî, onun Bâbü'l-Harb kabristanında Ahmet b. Hanbel'in yanına defnedildiğini aktarmıştır.²⁸ Ömrünü eser üretmeye ve talebe yetiştirmeye adanmış İbnü'l-Cevzî, cenazesinin yıkanacağı suyun ısıtılması için Hz. Peygamber'in hadislerini yazmada kullandığı kalemlerin yongalarının kullanmasını vasiyet etmiştir. Bu vasiyet yerine getirildikten sonra dahî hala bir miktar yonganın kaldığı da yine anlatılanlar arasındadır.²⁹

2.İbnü'l-Cevzî'nin Hanbelî Mezhebi İçindeki Konumu

Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî Bağdat'ta başladığı ilmî faaliyetlerine son nefesine kadar devam etmiş ve hemen her alanda eser vermiştir.³⁰ Hocalarının çeşitliliği sayesinde farklı görüşleri dinleme şansı olduysa da kendisi Ahmet b. Hanbel'in fikhî görüşlerini benimsemiş ve onun çizdiği yol üzere yaşamıştır. Ancak İbnü'l-Cevzî'nin Ahmet b. Hanbel'in görüşlerini benimsemekle birlikte taklitten kaçındığı ve hatta zaman zaman onun aksi yönde görüş bildirdiği de görülmektedir. Bu sebeple onun katı bir Hanbelî olduğu söylenemeyeceği gibi mezhebî taassuba sahip olduğu da söylenemez.³¹

İbnü'l-Cevzî'nin Kelâm ilmine ve bu ilimle fazla meşgul olan fırkalara karşı eleştirel bir yaklaşım benimsemiştir. Bu fırkaların başında şüphesiz Mu'tezile gelmektedir. İbnü'l-Cevzî'nin bu eleştirileri yaparken referans aldığı isimlerden en önemlisi Ahmet b. Hanbel'dir. Buna Mu'tezile başlığında detaylı olarak değineceğiz.

Mu'tezile'nin halkın zihninde yanlış bir tanrı algısı oluşturduğunu söyleyen İbnü'l-Cevzî tıpkı Gazzâlî gibi Kelâmî tartışmaların yalnızca âlimler tarafından yapılması gerektiğini

²⁶ Halil İbrahim Hançabay, "Nâsır-Lidînillâh Dönemi Abbâsî Vezirleri (575-622/1180-1225)", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 / 2 (Aralık 2020), 403.

²⁷ Yavuz-Avcı, "İbnü'l-Cevzî", 20/541-549.

²⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'at*, 22/114.

²⁹ İsmail Cerrahoğlu, "Abdurrahman İbnü'l-Cevzî ve 'Zâdü'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr' Adlı Eseri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/1-4 (Eylül 1987), 130.

³⁰ Zehebî, *Siyer*, 21/378.

³¹ Yavuz-Avcı, "Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî", 20/543-549.

savunmuştur.³² Ancak yaşadığı dönem boyunca Bâtınî faaliyetlerin oldukça güçlü olduğu göz önünde bulundurulursa kelâmî tartışmalara katılmasının kaçınılmaz bir sonuç olduğu söylenebilir.

İbnü'l-Cevzî'nin Ahmet b. Hanbel'in yolunu seçme sebebi olarak sunduğu gelenekçi tavır, zamanla kendisinin de son derece önem verdiği bir mesele halini almıştır. Nitekim Selefi tavrını zaman içerisinde geliştirmiş ve tıpkı onların yaptığı gibi yalnızca naklî ilimlerin sınıflanmasıyla meşgul olmuştur. Ancak gerekli gördüğü konularda te'vile başvurmakta da bir sakınca görmemiştir. Bu sebeple özellikle mutaassıp Hanbelîler'den de ciddi tepkiler almıştır.³³

İbnü'l-Cevzî'nin yaşadığı dönemde Selef içerisinde Kelam'a daha ılımlı yaklaşan bir oluşum bulunuyordu. Başını Ebû Ya'la el-Ferrâ'nın çektiği bu oluşumu benimseyenler arasında İbn Akîl ve İbnü'l-Cevzî'de yer alıyordu. Ancak onların bu ılımlı yaklaşımları selef çizgisinden çıkmakla suçlanmalarına sebep oluyordu. İbnü'l-Cevzî her ne kadar bu suçlamalarla mücadele etmeye çalışmış da olsa zaman içerisinde muhalifler tarafından baskılanmış ve etkinliğini yitirmiştir.³⁴

İbnü'l-Cevzî'nin tabakât kitaplarında genellikle “el-Hanbelî” olarak zikredildiği görülmektedir.³⁵ Bunun yanında kendi itikâdî görüşlerine de gerekçeleriyle yer verdiği *Telbîsü İblîs* eserinde ehl-i sünnet ve ehl-i bidat ayrımını yapan İbnü'l-Cevzî'nin ehl-i sünnet akâidini büyük bir samimiyetle savunma çabasında olduğu söylenebilir.

Hayatı boyunca ilmî faaliyetlerden geri durmayan İbnü'l-Cevzî'nin pek çok alanda çalışmalar ortaya koyduğu bilinmektedir. Şimdi bu çalışmalara daha yakından bakacağız.

3. Eserleri

İbnü'l Cevzî yaklaşık seksen altı yıl yaşamıştır. Bu uzun ömrünün her döneminde ilmî faaliyetlerle uğraşmıştır. Bir ilim talebesi olarak çıktığı yolda hocalık mertebesine yükselmiştir. Başta hadis, tarih, belagat ve kelâm alanları olmak üzere birbirinden farklı pek çok alanda önemli hocalardan dersler almış ve bu alanlarda eserler vermiştir. Hatta bu kadar

³² Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Saydû'l-Hâtur*, thk. Usâme Muhammed Seyid, (Beyrut: Müesseseti'l- Kütübü's Sikâfiyyeti, 1417/ 1997), 101-104.

³³ Cerrahoğlu, “Abdurrahman İbnü'l-Cevzî ve ‘Zâdû'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr’ Adlı Eseri” 129.

³⁴ M.Said Özervarlı, “Selefiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009), 36/399-402.

³⁵ Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, (Cîze: Dâru'l-Hicre, 1417/1998), 16/707.

çeşitli alanda eser vermesi sebebiyle âlimlerin tenkidine de maruz kalmıştır. Şimdi bu eserlerden bahsedeceğiz.³⁶

A. Tarih Alanında Eserleri:

- 1- *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*: İlk insan Adem'den başlayarak kendi dönemine kadar geniş tarihi anlatılar yer alır.
- 2- *Sıfatü's-Safve*: Ebû Nuaym el-İsfahânî'ye(öl.430/1038) ait Hilyetü'l Evliya eserine bir takım eklenmeler yaparak zahid ve sufileri eleştirdiği eseridir.
- 3- *Telkîhu fühûmi ehli'l-esser fî 'uyûni't-târîh ve's-siyer*: Tabakât, tarih ve siyer alanlarını kapsayan bir eserdir.
- 4- *el-Misbâhu'l-mudî' fî hilâfeti'l-Müstazî*: Abbasî halifesi Müstazî-Biemrillah'a sunduğu eser tipik bir siyasetname örneğidir.
- 5- *El-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*: Siyer alanında ortaya koyduğu eserdir.
- 6- *Menâkıbü 'Ömer b. el-Hattâb*
- 7- *Sîretü ve Menâkıbü 'Ömer b. 'Abdil'azîz*: Bu eser ve “*Menâkıbü 'Ömer b. el-Hattâb*” eseri birlikte “*Sîretü'l-Ömeryn*” şeklinde anılmaktadır.
- 8- *Fezâ'ilü (Menâkıbü)'l-Hasan el-Basrî*: Hasan Basrî'nin (öl.110) erdemlerini anlattığı eserdir.
- 9- *Menâkıbü Ma'rûf el-Kerhî ve ahhâruhu*: Zâhid ve sûfî olan Ma'ruf el-Kerhî (öl.200) hakkındaki eseri.
- 10- *Menâkıbü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*
- 11- *el-'Arûs (Mevlidü'n-nebî)*
- 12- *A'mârü'l-a'yân*
- 13- *Fezâ'ilü'l-Kuds*
- 14- *Menâkıbü Bağdâd*
- 15- *Tenvîrü'l-gabeş fî fazli's-Sûdân ve'l-Habeş*

B. Hadis Alanındaki Eserleri:

- 1- *El-Mevzû'at*: İbnü'l-Cevzî'nin halk arasında hadis olarak bilinen yaklaşık 1850 rivayeti derlediği eser.
- 2- *Câmi'u'l-mesânîd ve'l-elkâb*: Ahmed b. Hanbel'in Müsned'i esas alınarak oluşturulan eser sahabe müsnedini de kapsayacak şekilde genişletilerek ele alınmıştır. Ansiklopedi niteliği taşıyan eser alanında önemli bir kaynak işlevi görmüştür.

³⁶Yavuz-Avcı, “Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî”, 20/543-549.

- 3- *et-Tahkîk fî ehâdîsi 't-Ta 'lîk*: Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın(öl.458) *et-Ta 'liku 'l-kebîr* eserinin Hanbelî fikhına göre tahkikidir.
- 4- *Ahbârü ehli 'r-rüsûh fî 'l-fikh ve 't-tahdîs*:
- 5- *Î'lâmü ehli 'l- 'ilm bi-tahkîki nâsihi 'l-hadîs ve mensûhih*
- 6- *el- 'Îlelü 'l-mütenâhiye fî 'l-ehâdîsi (ahbâri) 'l-vâhiye*
- 7- *Esmâ 'ü 'd-du 'afâ' ve 'l-vazzâîn (vâziîn) ve zikru men cerehahum mine 'l-e 'immeti 'l-kibâri 'l-hâfizîn*
- 8- *el-Keşf li-müşkili 's-Sahîhayn*
- 9- *el-Kussâs ve 'l-müzekkirûn*
- 10- *Âfetü ashâbi 'l-hadîs ve 'r-red alâ Abdi 'l-muğîs*
- 11- *el-Has 'alâ hıfzi 'l- 'ilm ve zikru kibâri 'l-huffâz*
- 12- *Meşyehatü İbni 'l-Cevzî*
- 13- *el-Hadâ'ik fî 'ilmi 'l-hadîs ve 'z-zühdiyyât*
- 14- *Keşfü 'n-nikâb 'ani 'l-esmâ' ve 'l-elkâb*
- 15- *Garîbü 'l-hadîs*
- 16- *Cüz ' fî 'l-esânîdi 'l-münferide*
- 17- *Dürrü 'l-eser fî 'l-va 'zi ve hadîsi seyyidi 'l-beşer*
- 18- *el-Müselselât*
- 19- *Manzûme fî 'l-hadîs*

C. Tefsir Alanındaki Eserleri

- 1- *Zâdü 'l-Mesîr fî 'ilmi 't-tefsîr*: Bu eser İbnü'l-Cevzî'nin el-Muğnî isimli tefsirinin kısaltılmış hali şeklindedir. Sonrasında bu eseri de kısaltarak Teysîru'l-Beyan adını verdiği muhtasar bir tefsir daha türetmiştir.
- 2- *Tezkiretü 'l-erîb fî tefsîri 'l-ğarîb*
- 3- *Fünûnü 'l-efnân fî 'uyûni 'ulûmi 'l-Kur'ân*
- 4- *Nüzhetü 'l-a 'yüni 'n-nevâzır fî 'ilmi 'l-vüçûh ve 'n-nezâ'ir*
- 5- *Nâsihu 'l-Kur'ân ve mensûhuh*
- 6- *el-Musaffâ bi-eküffî ehli 'r-rusûh min 'ilmi 'n-nâsih ve 'l-mensûh*
- 7- *Tefsîrû lugati 'l-Kur'ân*
- 8- *Muhtasaru Kitâbi 'l-Muk'ad ve 'l-mukîm*
- 9- *el-Müctebâ fî 'ulûmi 'l-Kur'ân*

D. Akaid alanındaki Eserleri

- 1- *Def'ü Şüpheti't-Teşbih*
- 2- *es-Sebât 'inde'l-memât*
- 3- *Tezkiretü üli'l-besâ'ir fî ma'rifeti'l-kebâir*
- 4- *Saydü'l-hatır*
- 5- *Telbîsü İblîs*
- 6- *el-Karâmita*

E. Fıkıh Alanındaki Eserleri

- 1- *Ahkâmü'n-nisâ*
- 2- *Takrîrü'l-kavâ'id ve tahrîrü'l-fevâ'id fî uşûli mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*
- 3- *Minhâcü'l-kâsîdîn*
- 4- *Der'ü'l-levm ve'd-daym fî savmi yevmi'l-gaym*
- 5- *Müsîrû'l-ğarâmi's-sâkin ilâ eşrefi'l-emâkin*

F. Diğer Alanlardaki Eserleri

- 1- *Birrü'l-vâlideyn*
- 2- *Zemmü'l-hevâ*
- 3- *et-Tıbbü'r-rûhânî*
- 4- *el-Müdhiş*
- 5- *el-Muklik*
- 6- *Bahrü'd-dümû*
- 7- *el-Mevâ'iz ve'l-mecâlis*
- 8- *et-Tefsîr*
- 9- *Ru'ûsü'l-kavâir*
- 10- *Makâmât*
- 11- *Kitâbü'l-Ezkiyâ*
- 12- *Ahbârü'l-hamkâ ve'l-mugaffelîn*
- 13- *el-Letâ'if fî'l-vâ'iz*
- 14- *Ahbârü'z-zırâf ve'l-mütemâcinîn*
- 15- *eş-Şifâ' fî mevâ'izi'l-mülûk ve'l-hulefâ'*
- 16- *Tenbîhü'n-nâ'imî'l-gumr alâ mevâsimi'l-'umr*
- 17- *Bustânü'l-vâ'izin ve riyâzü's-sâmi'în*
- 18- *'Uyûnü'l-hikâyât*
- 19- *Mehâsinü'l-âssâr ve garâ'ibü'l-ahbâr*

İbnü'l-Cevzî'nin bu listeye dahil etmediğimiz başkaca eserleri de bulunmaktadır. Bu eserlerin bazıları birkaç sayfadan ibaret olmakla birlikte toplam sayıları iki yüze yaklaşır. İbnü'l-Cevzî bu kadar fazla eser vermesi sebebiyle eleştirilmiştir. İslam felsefecilerinden Muvaffakuddîn Abdüllatîf (öl. 629/1231) de, İbnü'l-Cevzî'ye yönelik eleştiride bulunanlardan biridir. Zehebî'nin *Siyer*'inde de geçen bu eleştirinin nedeni eserlerinde yanlış bilgiler aktarması ve eserlerini bitirdikten sonra incelememesidir.³⁷

Yukarıda zikrettiğimiz bazı eserleri daha yakından incelemenin İbnü'l-Cevzî'nin eser yazmada kullandığı yöntemleri inceleme noktasında yararlı olacağı kanaatindeyiz.

a. *Telbîsü İblîs*

Eser Türkçe'de “Şeytanın Tuzakları” ya da “Şeytanın Hileleri” gibi anlamlara gelmektedir. Müellifin bu eseri yazmasındaki temel amaç halkı “şeytanın oyuncağı olmuş birtakım tehlikeli grupların” faaliyetlerine karşı uyarmaktır.³⁸

İbnü'l-Cevzî bu eserde tehlikeli olarak nitelediği grupları tek tek saymakta ve haklarında geniş çaplı bilgiler vermektedir. On üç bölümden oluşan eserin ikinci bölümünde bu gruplar tek tek sıralamaktadır. Beşinci bölümde ise bu gruplar hakkında çok geniş kapsamlı bilgiler vermiştir. İslam Mezhepleri Tarihi için de son derece önemli olan bu bilgileri tezimizin ikinci bölümünde daha detaylı olarak işleyeceğiz.

b. *el-Vefâ*

İbnü'l-Cevzî'nin siyer alanında ortaya koyduğu bu eserin tam adı kesin olarak bilinmemekle birlikte farklı kaynaklarda *el-Vefâ [el-Vefâ'] bi-ahvâli 'l-Muştâfâ, el-Vefâ fî ba'zî ahvâli 'l-Muştâfâ, el-Vefâ bi-(fî) fezâ'ili 'l-Muştâfâ* şeklinde farklı isimlerle zikredilmektedir.³⁹ Eser otuz dört bölümden oluşmaktadır. Ayrıca tam tespit edilememekle birlikte bâblarının sayısı beş yüzü aşmıştır.

Müellif bu eseri oldukça geniş bir perspektif ile yazmıştır. Mukaddimesinde eseri ortaya koyma gerekçesini “Resulullah'ın mertebesini belirtmek ve onun mesajının önceki mesajlardan daha üstün olduğunu ispat etmek için yazdım.” diyerek belirtmiştir.⁴⁰ İlk

³⁷ Zehebî, *Siyer*, 21/365-384.

³⁸ Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, nşr. Ahmed Kerem, (Beyrut: Dâru'l -Kalem, 1403/1982), 4.

³⁹ Mustafa Öz, “El-Vefâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012), 42/599-600.

⁴⁰ Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli 'l-Muştâfâ*, nşr. Fahd b. Abdülaziz, (Riyad: Müessesetü's-Suudiyye), 21.

bölümünde nübüvvet öncesi dönemi detaylıca anlatmakla kalmamış, Hz. Âdem peygamberden başlayıp, İbrahim, Musa ve İsa peygamberler dönemlerinde de son peygamber olan Hz. Muhammed'in geleceğine dair tüm işaretleri sıralamıştır.

Eser daha çok Hz. Muhammed'in şemai ve faziletleri ile ilgili halkı bilgilendirme amacıyla yazılmıştır. Nitekim İbnü'l-Cevzî eserin giriş kısmında insanları bıktırmamak için hadis senetlerini aktarmayacağını bildirmesi bu eserin halk için yazıldığına önemli delillerindendir. Ayrıca İbnü'l-Cevzî'nin *el-Vefa*'da diğer eserlerinde güvenilir bulmadığını açıkça belirttiği hadisleri almış olduğu da görülmektedir.

Müellif eserinde şemal konusundaki bilgileri Tirmizî'nin *eş-Şemâ'ilü'n-nebeviyye* isimli eserinden almaktadır. Bunun yanında siyer ve tarih alanında İbn İshak'ın *el-Meğâzî*'si ile İbn Sa'd'ın *eş-Tabakâtü'l-Kübrâ*'sından; fedâil ve hasâis konularında ise Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin *Delâ'ilü'n-nübüvve*'sinden yararlanmışır.

Eserin el yazması nüshalarına Süleymaniye, Yusuf Ağa ve Ayasofya kütüphanelerinde rastlamak mümkündür. Eser Lale Devri'nin önemli şairlerinden Ahmet en-Neylî (öl. 1161/1748) tarafından *el-Evfâ fî tercemeti'l-Vefâ (fî fezâili'l-Mustafâ)* ismiyle Türkçe'ye kazandırılmıştır.⁴¹

Vefa'nın, İbnü'l-Cevzî'nin siyer alanındaki tek eseri olduğu bilinse de *el-Muntazam* eserindeki siyer kısmının bir ihtisarı olduğu da söylenmiştir. Bu durumda Vefa'nın tarihi veriler doğrultusunda yazılmış bir siyer kitabı olduğu söylenebilir.⁴²

c. el-Mevzûât

İbnü'l-Cevzî'nin halk içinde hadis olduğu düşünülen uydurma sözleri derlediği eseridir. Yaklaşık elli bâb ve fasıldan oluşan eserde 1850 kadar haberin kaynağı araştırılmıştır.⁴³ İbnü'l-Cevzî bu eserde uydurma olduğu bilinen hadisleri almak yerine şüpheli gördüğü rivayetler üzerinde durmuştur. Bunu yaparken de hadislerin hem senedini hem de metnini ayrı ayrı incelemiş ve raviler üzerinde detaylı araştırmalar yapmıştır. Bu araştırmalarının konusunu oluşturan haberleri ise şu eserlerden almıştır:

Ukaylî: *ed-Du'afâ*,

İbn Hibbân: *Kitâbü'l-Mecrûhîn*

Taberânî: *Mu'cem*'leri,

⁴¹ Sadık Erdem, "Neylî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007), 33/69-71.

⁴² Kalkan, *Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzi ve el-Vefâ bi-Fezâili'l-Mustafa Adlı Eseri*, 134.

⁴³ Yaşar Kandemir, "El-Mevzûât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2004), 29/496-498.

İbn Adî: *el-Kâmil*

Ebü'l-Feth el-Ezdî: *ed-Du'afâ*

Dârekutnî: *el-Fevâ'idü'l-efrâd*, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif* ve *es-Sünen*

İbn Şâhîn'in eserleri

Hâkim en-Nîsâbûrî: *Târîhu Nîsâbûr*'u ve diğer eserleri

İbn Merdûye'nin eserleri

Ebü Nuaym: *Hilyetü'l-evliyâ*, *Târîhu İsbahân* ve diğer eserleri

Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî ve Hatîb el-Bağdâdî'nin eserleri ve Cûzekânî'nin *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr* ve *'s-sihâh* ve *'l-meşâhîr*'i

İbnü'l-Cevzî'nin Mevzuat türündeki eserlerin öncülerinden sayılmakta ve bu alandaki eserlere kaynaklık etmeyi sürdürmektedir. Bunda eserin en geniş çaplı mevzu hadis araştırma kitabı olması, düzenleme konusundaki başarısı ve aranan hadisi bulmada ciddi kolaylıklar sağlaması gibi sebeplerin payı büyüktür. Bunun yanında eser hakkında hadisleri kolaylıkla mevzu olarak niteleyebildiği noktasında eleştiriler de yapılmaktadır.⁴⁴

İbnü'l-Cevzî eserine aldığı hadislerin uydurma olduğuna dair bir şüphe taşımasa da önemli hadis âlimleri tarafından bazı hasen, zayıf ya da sahih hadisleri eserine aldığı yönünde eleştirilere maruz kalmıştır. Bu âlimler arasında İbnü's-Salah eş-Şehrezûrî (öl. 643/1245), Ebu'l-Fidâ İbn Kesîr (öl. 774/1373), İbnü'l-Mülakkîn el-Mısırî (öl. 804/1401) ve Zehebî gibi hadis alanında öncü isimler yer almaktadır.⁴⁵

İbnü'l-Cevzî'nin *Mevzûat*'ta hadis tenkidi yaparken hem sened hem de metin kısmını incelemekle birlikte daha çok metin üzerinde durduğunu söylemek yanlış olmaz. Bu incelemelerde kullandığı belli başlı yöntemler şunlardır:⁴⁶

1. Hadis Metninin Kur'an'a Arzı
2. Hadis Metninin Sahih Hadislere Arzı
3. Hadislerin İcmaya Arzı
4. Hadislerin Dinin Temel Prensiplerine Arzı
5. Hadislerin Akla Arzı
6. Hadislerin Tarihe Arzı
7. Hadis Rivayetinde Anlatılanın Peygamberlik Makamına Yakışmaması
8. Hadisin Rakîk İfadeler İçermesi
9. Amele ve Günaha ölçüsüz karşılık

⁴⁴ Enbiya Yıldırım, *Hadis Meseleleri*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2008),45.

⁴⁵ Kandemir, "El-Mevzûat", 29/496-498.

⁴⁶ Enbiya Yıldırım, "İbnü'l-Cevzî'nin Hadisçiliğine Genel Bir Bakış", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 10/1, (Haziran 2006), 73-125.

10. Bilimsel gerçeklere aykırılık
11. Rivayetin teşbih içermesi
12. Fıtrata aykırılık
13. Rivayetin insandan yapamayacağı şeyler istemesi
14. Örfe aykırılık
15. Vakıya Arz
16. Rivayetin bulmacamsı anlamlar içermesi
17. Genellemeler
18. Hadis metinlerinin birbirine arzı

İbnü'l-Cevzî'nin râvi tenkidi açısından uyguladığı yöntemlerse kısaca şunlardır:

1. Ravinin yetişmesi mümkün olmayan kişiden nakletmesi
2. Ravinin kendisiyle ilgili mümkün olmayan bir şey nakletmesi
3. Ravinin rivayetin siyasi veya mezhebi görüşünü desteklemesi
4. Ravinin başka bir grubu yeren rivayetler nakletmesi

İbnü'l-Cevzî'nin Mevzûat'ına el-İrâkî (öl. 806/1404), İbn Hacer el-Askalâni (öl. 852/1449), Süyûtî (öl. 911/1505) ve İbn Arrâk (öl. 963/1556) gibi önemli muhaddisler tarafından eleştirel eserler de yazılmıştır.⁴⁷ Süyûtî'nin *el-Kavlü'l-müsedded*, *el-Le'âli'l-masnû'a* ve *Zeylû'l-Le'âli'l-masnû'a* eserleri ile bu eleştirileri en yoğun şekilde dile getirdiği söylenebilir.⁴⁸

Mevzûat birçok defa neşredilmiştir. Bunların ilki Abdurrahman Muhammed Osman tarafından yapılmıştır. Konya Selçuk Eğitim Merkezi emekli hocalarından Nureddin Boyacılar tarafından da sekiz farklı nüshası incelenerek 1997 yılında *el-Mevzûat mine'l ehadisi'l-Merfûat* adıyla tekrar neşredilmiştir. Sonraları bu basımın fihrist cildinde rivayetler alfabetik sırayla gösterilmiş ve eserin farklı bölümlerinde bulunan râvi tenkitleri bir araya getirilmiştir.⁴⁹

İbnü'l-Cevzî'nin uydurma hadisler hakkındaki bu geniş kapsamlı çalışması belli dönemlerde kısaltılarak yayınlanmıştır. Bu çalışmalardan en önemlisi Zehebî'nin *Telhîs-u Kitâbi'l-Mevzûat* isimli eseridir. İbnü'l-Cevzî'nin aktardığı rivayetlerden 991'ini eserine alan Zehebî'nin bu eseri *Tertîbü'l-Mevzûat* olarak da anılmıştır. Zehebî'nin bu çalışmasında hadis

⁴⁷ Yaşar Kandemir, *Mevzû Hadisler* (Ankara: DİB Yayınları, 1975), 141-143.

⁴⁸ Yıldırım, İbnü'l-Cevzî'nin Hadisçiliğine Genel Bir Bakış", 100-101.

⁴⁹ Kandemir, "El-Mevzûat", 29/496-498.

tenkitlerini doğrudan almayıp kendi cümleleriyle kısaca anlattığı bazen de tenkidden uzak durduğu görülmektedir.⁵⁰

Sonuç olarak İbnü'l-Cevzî'nin öğrencilerinin kendisinden mevzu hadisleri bir araya toplamasını istemesi sebebiyle kaleme aldığı bu eser zaman zaman eleştirilmekle birlikte hadis alanında önemli bir boşluğu doldurmuştur.

d. *Zâdü'l-Mesîr*

Küçük yaşlarda Kuran'ı ezberlemiş olan İbnü'l-Cevzî Kuran ile iribatını hayatı boyunca hep güçlü tutmuştur. Vaaz kürsüsünde önemli bir şöhret yakalamış olan İbnü'l-Cevzî, Kuran'ı vaaz kürsüsünde başından sonuna kadar anlatan ilk kişi olduğunu söylemiştir. Kuran-ı Kerim'le meşguliyetini ulûmü'l-Kuran, garîbü'l-Kuran, vücuh-nezâir ve nâsih-mensûh gibi Kuran'ın inceliklerine dair eserler vererek ileri boyutlara taşımıştır.⁵¹

Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin Tefsir alanında verdiği ilk eser *el-Muğnî*'dir. Oldukça geniş hacimli olan bu eserden daha sonra *Zâdü'l-Mesîr*'i ihtisar etmiştir. *Zâdü'l-Mesîr*'i de kısaltan İbnü'l-Cevzî *Teyisîrü'l-beyân fî tefsîri'l-Kurân* isminde üçüncü bir eser daha ortaya koymuştur.⁵²

Zâdü'l-Mesîr hem rivayet hem de dirayet tefsir yöntemlerini kullanmakla birlikte daha çok rivayet tefsiri kapsamında değerlendirilebilir. Zira kendisi doğrudan yorum yapmaktan çekinmesi sebebiyle eleştirilmiştir. İbn Hâcer'in anlattığına göre, daha çok kendinden önceki müfessir yorumlarını düzenleyerek ortaya koyması sebebiyle “Ben yeni bir eser üretmedim var olan bilgileri düzenleyip sundum.” demiştir.⁵³

İbnü'l-Cevzî'nin *Zâdü'l-Mesîr*'i altı cilt olarak neşredilmiştir. Eserin mukaddime bölümünde Allah'a hamd ettikten sonra Kuran'ın i'caz yönüne değinmiş ve eseri yazma gerekçesini şu şekilde açıklamıştır:

“Kuran kitapların en şereflişi olduğundan ne söylediğini anlamak da anlayışların en mükemmeli olmuştur... Tefsir kitaplarını inceledim, onlardan bazıları öyle büyüktü ki onu ezberlemek mümkün olmazdı, bazıları ise fazla küçük olup anlatılmak isteneni anlatmaya yetmezdi. Orta büyüklükte olanlar ise faydası az olup düzensiz idiler... Ben de içinde ilimlerden bolca yararlanarak bu eseri ortaya koydum ve ona *Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*

⁵⁰ Kandemir, “El-Mevzûat”, 29/496-498.

⁵¹ Abdülhamit Birişik, “Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî”(Tefsîr Alanında), *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999), 20/550-551.

⁵² Yavuz, Avcı, “Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî”, 20/543-549.

⁵³ Birişik, “Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî”(Tefsîr Alanında), 20/550-551.

adını verdim. Onu kısa tutmaya çalıştım ki sen de onu anlamak için uğraş. Allah seni onu ezberlemekte başarılı kılsın...”⁵⁴

İbnü'l-Cevzî'nin ilmi faaliyetlerinde Selef uleması gibi te'vilden kaçındığını ve daha çok nakle önem verdiğini öncesinde de söylemiştik. Onun bu tutumu tefsir alanında ortaya koyduğu eserlerde de karşımıza çıkmaktadır. Ayetleri tefsir ederken daha çok rivayetlerden faydalanan İbnü'l-Cevzî, hakkında rivayet az olan ayetler için mecbûri bazı yorumlar yapmak dışında kendi görüşlerini söylemekten imtina etmiştir. Hatta bazı ayetler için hiçbir rivayette bulunmayarak kendisi de yorum yapmamıştır. Bu durum müfessirler tarafından eleştirilmiş ve eserin eksik bir yönü olarak değerlendirilmiştir.⁵⁵ Eseri kolay anlaşılıp ezberlenebilmesi için yazdığını söyleyen İbnü'l-Cevzî'nin bu sebeple bazı rivayetleri tekrarlamaktan sakındığı düşünülebilir.

e. Ahkâmü'n-Nisâ

Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin Hanbelî mezhebi içerisinde yetişmiş bir isim olmasına rağmen Ahmet b. Hanbel'in tüm görüşlerini olduğu gibi taklit etmediğini ve hatta bazı noktalarda kendine ait görüşler geliştirdiğini söylemiştik. Bu özgün kişiliği sebebiyle fıkıh sahasındaki eserlerinden *Ahkâmü'n-Nisâ*'yı kısaca incelemekte fayda görüyoruz.

Bilindiği üzere kadınların toplum içerisindeki durumları tarih boyunca tartışılacak bir meseledir. Hz. Peygamber'in gönderildiği Cahiliyye toplumunda ise kadınların sosyal alanda yaşadıkları haksızlıklar adeta zirve yapmış durumdaydı. Nikahla ilgili temel hakları bile ancak çocuk doğurmakla elde edebilen kadınlar için doğurdukları çocuğun erkek olması oldukça önemli bir durumdu. Zira erkek çocuk doğurmadan ölen bir kadın için eşine taziye de bulunmak bile gerekli görülüyordu. Doğan çocuklar üzerinde anneye hiçbir söz hakkı vermeyen toplum çocuğun yaşam hakkını dahi babanın insafına terk ediyordu.⁵⁶ Bu sebeple bazı babaların kız evlatlarına yaşam hakkı tanımayarak diri diri mezara gömdükleri bile oluyordu. Kuran-ı Kerim'de yerilen bu uygulamaya İslam son vermiştir.⁵⁷ İşte böyle bir ortamda kadının toplum içerisindeki konumunun yeniden şekillenmesi ve haklarının iade edilmesi oldukça önemli bir konu olmuştur.

Hiz. Peygamber'in kendisine nübüvvet verildiği ilk andan itibaren dezavantajlı konumdaki kişilerin hakları için cahiliyye adetleriyle ciddi mücadele ettiği bilinmektedir. Bu

⁵⁴ Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, çev. Abdülvehhab Öztürk (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2009), 1/10.

⁵⁵ Birişik, “Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî” (Tefsîr Alanında), 20/550-551.

⁵⁶ Ramazan Aksoy, “İslam Öncesi Topumlarda ve İslam'da Kadının Statüsü”, *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi* 15(Haziran 2021), 29.

⁵⁷ Kuran Yolu(Erişim 12 Temmuz 2023), En-Nahl 16/58; et-Tekvîr 81/8-9.

bağlamda kadınlara da nikah, mehir, miras gibi hakları vermiş ve toplum içerisindeki konumunu güçlendirmiştir.⁵⁸ Kadınlar da tıpkı erkekler gibi sosyal alana karışıp Hz. Peygamber'in sohbetlerinden istifade edebiliyorlardı. Ancak bazı konularda kendilerini daha rahat ifade edebilmek adına Hz. Peygamber'e "Ey Allah'ın Resulü erkeklerden bize fırsat kalmıyor. Kendinden bir gününü de bize ayırsan." demeleri üzerine, Hz. Peygamber bu isteklerine müsbet dönüş yapmış ve hanımlar için özel bir gün tahsis etmiştir.⁵⁹

Kadınlar hakkındaki fikhî meseleler de İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren önem arz etmiş, Mezhep imamlarının da birbirinden farklı yorumlarda bulunmalarıyla kafalar karışmıştır. İşte İbnü'l-Cevzî'de bu gerekçelerle kadınlar hakkında bir kitap yazmıştır. O her ne kadar *Ahkâmü'n-Nisâ* isminde bir eser yazan ilk kişi olduğunu söyleyese de aynı isimde Ahmed b. Hanbel'e nisbet edilen başka bir eser daha vardır.⁶⁰

İbnü'l-Cevzî bu eseri yazma gerekçesi olarak, erkeklerin akıllarına takılan konularda ehil kimselere danışma fırsatı bulurken kadınların bu fırsatlarının olmamasını göstermiş; gayesinin ise kadınların ibadetlerini sağlam zeminlere oturtmak ve istikametlerini İslami kurallara göre düzenlemek olduğunu söylemiştir.⁶¹

Ahkâmü'n-Nisâ'nın tahkikini de içeren bir doktora tezi yazan Nedim Urhan, eser hakkında oldukça kapsamlı bilgiler vermiştir. İbnü'l-Cevzî mukaddime hâricinde yüz on bâba ayırdığı eserin sonunda ise bazı önemli kadınların hayatlarına da değindiğini ve eserde belli bir düzen içerisinde ilerlemediğini söyleyen Urhan, İbnü'l-Cevzî'nin gerekli gördüğünde bölümler arasında geçişler yaptığını da belirtmiştir. Ayrıca eserdeki konuları akâid, ibadet, muamelat, ahlak ve salih kadınlar hakkında bilgiler olarak beş bölümde incelemiş ve bu başlıkları özetlemeye çalışmıştır.⁶²

4. Öğrencileri

İbnü'l-Cevzî'nin ilmi hayatı oldukça yoğun geçmiştir. Bu yoğunluk içerisinde hem yukarıda da zikrettiğimiz üzere çeşitli alanlarda eserler ortaya koymuş hem de pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Bu öğrencilerden bazıları geniş alanlarda icazet alırken bazıları sadece hadis nakli konusunda icazet almışlardır.

İbnü'l-Cevzî'den hadis rivayetinde bulunan öğrenciler;

Büyük oğlu Ebu'l-Kâsım Ali,

⁵⁸ Süleyman Ateş, "İslâm'ın Kadına Getirdiği Haklar", *İslami Araştırmalar Dergisi* 10/4(1997), 304-310.

⁵⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-şâhih*, nşr. Mustafa Dîb el-Buğâ(b.y. Dâru İbn Kesîr, Dâru'l-Yemâme, 1414/1993), "İlim" 35 (No: 101).

⁶⁰ Urhan, *İbnü'l-Cevzî ve "Ahkâmü'n-Nisâ" Adlı Eseri*, 66-67.

⁶¹ Urhan, *İbnü'l-Cevzî ve "Ahkâmü'n-Nisâ" Adlı Eseri*, 67.

⁶² Urhan, *İbnü'l-Cevzî ve "Ahkâmü'n-Nisâ" Adlı Eseri*, 72.

Diğer oğlu Ebû Muhammed Muhyiddîn Yusuf

Torunu Ebu'l-Muzaffer Şemsüddîn Yusuf b. Kazgalî (Sıbt İbnü'l-Cevzî)

Muvaffakuddîn İbn Kudâme

Ebû Muhammed Takıyyüddîn Abdülganî b. Abdilvâhid b. Alî el-Makdisî el-Cemmâilî

Muhibbû'd-Din Ebu Abdillâh Muhammed bin Mahmud bin Hasan bin Hibetullah el-Bağdâdî (İbnü'n-Neccâr)

Ebû Abdullâh Fahrüddîn Muhammed ibnü'l-Hadır ibn Muhammed el-Harrânî (İbn Teymiyye)

Ebû Abdiilah Cemaleddin Muhammed İbn Said İbn Yahya İbn Ali ed-Dübeysî

Abdurrahman b. Abdulmunim b. Abdurrahman el-Yıldânî el-Kuraşî eş-Şafîi

Ebu'l-Haccâc Şemsü'd-Din Yûsuf b. Halil b. Karaca b. Abdullâh

Muhyi'd-Dîn Muhammed bin Ali bin Muhammed İbnü'l-Arabî (eş-Şeyhu'l-Ekber)

İbnü'l-Cevzî'nin icazetini alan öğrencileri ise şu şekildedir:

Şeyh Şemsü'd-dîn Abdurrahman

İbnü'l-Buhari

Ahmed b. Ebi'l-Hayr

Hızır İbnü Hamüye

Kutub b. Asrun

Farklı kaynaklara ek olarak Zehebî, *Siyer*'inde İbnü'l-Cevzî'den hadis rivayet eden şu dört ismi de zikretmektedir:

Şeyh Şemsüddîn bin Ebu Amr el-Fahr Ali

Ahmed bin Selamet el-Haddâd

El-Kutb b. Ahmed b. Abisselam el-Asrunî

El-Hıdır b. Haveviye el-Cüveynî

Yukarıda görüldüğü üzere İbnü'l-Cevzî'nin pek çok öğrencisi bulunmaktadır. Bununla birlikte her öğrencisine aynı yakınlıkta olduğu söylenemez. Bazıları ile sadece hadis nakli konusunda bir hoca öğrenci ilişkisi bulunurken bazı öğrencileriye onun ilmî birikiminin her alanından istifade etmiş ve bu birikimin taşıyıcı unsurları haline gelmişlerdir. Bu sebeple İbnü'l-Cevzî'nin öne çıkan öğrencilerini kısaca tanıtmakta fayda görüyoruz.

a. İbn Kudâme Muvaffakuddîn (öl. 620/1223)

Tam adı Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâilî el-Makdisî'dir. Kudüs'e yakın Nablus şehrinin Cemmâil köyünde 541

yılında dünyaya geldi. Kendisi gibi pek çok âlim yetiştirmiş Kudâme ailesinin önde gelen isimlerinden birisi oldu. Ailesinin Frenk zulmünden kaçması sebebiyle henüz on yaşlarındayken Dimeşk'e yerleşti. Eğitimine de burada bizzat babası tarafından kurulan Salihîyye Medresesi'nde başladı. Bu medresedeki hocaları arasında babası, Ebü'l-Mekârim İbn Hilâl ve başka bir takım önemli isimler olduğu söylenir. İbn Kudâme, Hanbelî fikhının ilk klasik metni sayılan, Hırakî'nin(öl.334/946) yazdığı *el-Muhtasar*'ının yanında Hanbelî fikhıyla ilgili başka metinleri de ezberlemiştir.⁶³

Babasının vefatının ardından eğitimine abisi Ebû Ömer Muhammed'in (öl.607/1210) yönlendirmeleriyle devam eden İbn Kudâme, yazdığı bir şiirde kendisini "muvaqqak" olarak nitelemesi sebebiyle halk içinde "Muvaffakuddîn" mahlası ile tanınır olmuştur. 561(1166) yılında teyze oğlu Abdülganî b. Abdülvahid el-Makdisî(öl.561/1165) ile eğitim için Bağdat'a gitmiş ve burada Kâdiriyye tarikatının kurucusu Abdülkâdir-i Geylânî(öl.561/1166) ile tanışmıştır. Bu tanışmadan kırk gün sonra Geylanî vefat etmişse de İbn Kudâme bu süreçte giydiği tasavvuf hırkasını hayatı boyunca çıkarmamış ve Geylânî'nin tasavvufî görüşlerine bağlı kalmıştır.⁶⁴

İbn Kudâme, Bağdat'ta kaldığı süre boyunca pek çok hocadan ders almıştır. Bu hocalardan birisi de Ebü'l-Ferec İbnü'l Cevzî'dir. İbnü'l-Cevzî gibi o da son derece etkili bir vaiz ve hatiptir. İbnü'l-Cevzî gibi o da Hanbelî çizgide yetişmiş olmasına rağmen fikhî meselelerde mezhep taassubundan özenle kaçınmıştır. Önemli eserleri arasında *el-Mukni*' eseri özellikle Hanbelî fikhında tercih edilen görüşleri bir araya toplaması sebebiyle tercih sebebi olmuştur.

b. İbnü'd-Dübeysî (öl. 637/1239)

Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Saîd b. Yahyâ b. Alî ed-Dübeysî, 558(h.1163) yılının Recep ayında Vâsıt'ta dünyaya geldi. Şafii olan babası âlim ve erdem sahibi bir kimse olarak tanınırdı. "Dübeysî" ya da "Debîsî" şeklindeki künyesi ise, Nahrevan'ın Debîsa köyünden gelen dedesi Ali b. Haccâc'a nisbetledir.

Kuran-ı Kerim'i küçük yaşlarda ezberleyen İbnü'd-Dübeysî kıraat alanında da kendini geliştirdi. Özellikle Bâkılânî, Süleyman el-Ukberî ve İbn Abdüssemmî gibi isimlerden Kıraat-i

⁶³ Ferhat Koca, "İbn Kudâme, Muvaffakuddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999), 20/139-142

⁶⁴ Koca, "İbn Kudâme, Muvaffakuddin ", 20/139-142.

seb'a ve kıraat-i aşereyi öğrenmiştir. Ayrıca aldığı eğitimler sonucunda tarih, hadis ve ensâb ilimlerinde alanında önemli isimlerden biri haline gelmiştir.⁶⁵

İbnü'd-Dübeysî'nin en önemli eseri *Zeyl-ü Tarih-i Medîneti's-Selam Bağdat*'tır. Bu eser Hâtıb el-Bağdâdî'nin(öl.463/1071) *Tarih-u Bağdat*'ı üzerine Abdülkerim b. Muhammed es-Sem'anî'nin(öl.562/1166) yazdığı zeylin devamı niteliğindedir. Eserde klasik yöntem uygulanarak 562-621 yıllarında bir şekilde Bağdat'ta bulunmuş önemli kişiler hakkında bilgiler vermektedir. Bunun yanında mahalle, cadde ve sokaklar dahil olmak üzere şehir hakkında da tarihe kaynaklık teşkil edecek bilgiler vermiştir.

İbnü'd-Dübeysî'nin bu eserde kullandığı yöntemde hocası İbnü'l-Cevzî'nin *el-Muntazam* eserinde kullandığı yöntemi kullandığı görülmektedir.⁶⁶

c. Sıbt İbnü'l-Cevzî (öl. 654/1256)

Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin torunu olması sebebiyle Sıbt İbnü'l-Cevzî olarak ün kazansa da tam adı Ebu'l Muzaffer Şemsüddin Yusuf b. Kızıoğlu et-Türkî el-Avnî el-Bağdâdî'dir. 581 veya 582 yılında Bağdat'ta doğan müellifin babası Hüsameddin Kızıoğlu, annesi ise Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin kızı Rabia'dır. Küçük yaşlardayken babasının vefatı üzerine annesiyle birlikte dedesi İbnü'l-Cevzî'nin himayesinde yaşamaya başlamıştır.⁶⁷ Dedesi ile Bağdat'ta başladığı ilim tahsiline Musul ve Dımeşk'te devam etmiştir. Dımeşk'e gelmeden önce tıpkı dedesi gibi tanınan bir vaiz olmayı başarmıştır. Ayrıca yine dedesi gibi tarih alanında yaptığı çalışmalar oldukça ileri düzeydedir.

Dımeşk'te kaldığı süre içerisinde devlet erkânı ile ileri düzeyde dostlukları oluşturu. Özellikle Eyyubîlerin Dımeşk meliki Melikü'l-Muazzam ile olan dostluğu 611/1214 yılında birlikte Hacca gitmeleri ile daha da derinleşmiştir.⁶⁸

Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin vaazlarının etkinlik alanı sürekli genişlemiştir. Bu durumun farkında olan devlet yöneticileri bazı konularda ondan yardım istemiştir. Örneğin Haçlılar Dimyat'ı işgal ederken, halk desteği için kendisinden yardım isteyen dostu Melikü'l-Muazzam'ın isteğini geri çevirmemiş ve Dımeşk halkının bu işgale karşı önemli bir tepki koymasında önemli bir rol üstlenmiştir.⁶⁹

⁶⁵ Sâmî es-Sakkâr, "İbnü'd-Dübeysî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000), 21/16.

⁶⁶ Yavuz-Avcı, "Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî", 20/551.

⁶⁷ Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009), 37/87-88

⁶⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'at*, 22/ 200.

⁶⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'at*, 20/239.

Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin, torunu üzerindeki etkisi her alanı kapsamaktadır. Yazdığı eserlerde kullandığı yöntemlerden, kişiliğini oluşturan unsurlara kadar olan bu benzerlik mezhebi görüşlere geldiğinde farklılaşır. Kaynaklarda önceleri Hanbelî olarak anılsa da sonraları Hanefî olduğu yönündeki rivayetler ağırlık kazanmıştır. Ancak Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin kendini Hanefî göstermekle birlikte aslında Hanbelî olduğunu söyleyenler de vardır. Zehebî, Sıbt İbnü'l-Cevzî'yi dünyalık menfaatler için Hanefîler'e, yönetici ve kadılar sebebiyle de Şiiler'e benzediğini söyler.⁷⁰

Zehebî'nin bu yorumu yapmasında hiç şüphesiz onun bir Hanbelî olmasının etkisi yadsınamaz. Nitekim İbn Tağrıberdî de böyle söylemektedir. Onun bu yorumu yaparken dayandığı görüş ise Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin babası Hüsameddîn Kızaoğlu'nun Hanefî olmasıdır. Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin klasik bir Hanbelî olarak yetiştirilmesine rağmen Dımeşk'e gitmeden önce yaptığı fıkıh çalışmaları sonucunda babasının izinden giderek Hanefî mezhebine geçtiğinden bahseder.⁷¹

654 yılında Şam'da vefat ettiğinde ardında kaynak niteliğinde pek çok eser bırakmıştır. Bu eserler içerisinde “Mir'atü'z-Zaman” tarih konusunda önemli şahitlikler yapmaktadır. Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam'da yaptığı gibi yaradılıştan kendi vefatına kadar geçen zamana değindiği genel bir tarih kitabıdır.⁷²

⁷⁰ Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Mizânü'l-i'tidal fî nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed Muavvad, Adil Ahmed Abdülmevcud, Abdülfettah Ebû Sünne (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995/1416), 7/304.

⁷¹ Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-sâfî ve'l-müstevfî ba'de'l-vâfî*, thk. Muhammed Muhammed Emin (Kahire: Dârü'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1427/2006), 7/287.

⁷² Sevim, “Sıbt İbnü'l-Cevzî”, 37/87-88.

İKİNCİ BÖLÜM

TELBÎSÜ İBLÎS ESERİNİN İNCELENMESİ

Bu bölümde İbnü'l-Cevzî'nin *Telbîsü İblîs* adlı eserinde derinlemesine bir inceleme yaparak müellifin mezheplere yaklaşımını ortaya koymaya çalışacağız.

1. *Telbîsü İblîs*'in İçeriği

Telbîsü İblîs toplamda on üç bölümden oluşan bir eserdir. Müellif eserin giriş kısmına İslam geleneğinde sıkça rastladığımız Allah'a hamd ve Hz. Peygamber'e salat ederek başlar. Ardından “aklın insana verilen en büyük nimet” olduğundan bahseder. Ancak bu nimetin insanın sorunlarına cevap bulmada yetersiz kalması sebebiyle Allah'ın insanlara peygamberler ve kitaplar göndermesinin önemini vurgular. Mucizelerle birlikte insan aklının peygamberlere imanının kolaylaştığını savunur. İlk insan Hz. Âdem'den başlayarak nübüvvet sürecinin insanlara yeterli izahatlar verdiğini ancak şeytanın insanların kafalarını “çeşitli tuzaklarla” bulandırdığını belirtir. Kendisi bir muhaddis olan İbnü'l-Cevzî eserinde oldukça fazla hadise yer vermiştir. Bu hadisleri genellikle bâb başlıklarından hemen sonra konuya giriş yaparken kullanmıştır.⁷³

Müellif eseri yazmasındaki temel amacını da yine giriş kısmında dile getirmiştir. Eseri, şeytanın peygamberlerin oluşturdukları birlik ortamlarını insanları “basit gruplara ayırarak” ve bidatlere düşürerek bozduğunu belirterek bu grupları kendilerine kurulan bu tuzaklara karşı uyarmak amacıyla yazdığını belirtmiştir.

Kitabın birinci bölümde “Sünnete ve Cemaate Bağlılık” başlığı altında ilk olarak Abdullah b. Ömer'den nakledilen “Kim cennetin ortasını isterse cemaate bağlı kalsın. Zira şeytan yalnız olanla birlikte dir. İki kişiden ise daha uzaktır.”⁷⁴ rivayetini kullanarak birlik ve cemaate bağlılık vurgusu yapan İbnü'l-Cevzî bu rivayetin ardından sünnete bağlılık ve hadis ehlinin desteklenmesine dair farklı hadisler de zikretmiştir. Ayrıca kitabın ilerleyen bölümlerinde de kendi görüşlerini desteklemek amacıyla sıklıkla ehl-i hadis Tâbiîn büyüklerinden destek almıştır. Bu isimlerden bazıları şunlardır; İmam Evzâî (öl.157/774), Süfyan-ı Sevrî (öl. 161/778), Hammad b. Zeyd (öl. 179/795), Yusuf b. Esbad (öl.195/810), Muteber b. Süleyman (öl. 187/803 ve İmam Şafî (öl. 204/820), Taberî (öl. 310/923).

⁷³ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 5-7.

⁷⁴ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 9.

Kitabın ikinci bölümünde “Bidat ve Bidatçilerin Zemmi” başlığı altında ilk olarak sünnete bağlılık ve bidatin dinde yeri olmadığına dair bazı hadisler zikredilmektedir. Ardından Ehl-i Bidatten uzak durmanın önemine dair Tâbiîn’den bazı olaylar anlatılmaktadır. Bu olaylardan biri Tâbiîn’in öncü isimlerinden Tavus b. Keysan (öl.106/725) hakkındadır. Eserde anlatılan olaya göre Tavus b. Keysan oğluyla beraber otururken yanlarına Mu’tezile’den birinin gelip konuşmaya başlaması üzerine, Tavus elleriyle kulaklarını tıkamış ve oğlundan da aynısını yapmasını istemiştir. İbnü’l-Cevzî bunun sebebinin sözü söyleyen kişinin “zayıf kalpli” sayılmasına bağlamıştır.⁷⁵

Aynı bölümde geçen bir başka hikâyede ise Süfyan es-Sevrî’nin bir cenaze namazına katıldığı ancak vefat eden kişinin Mürcie’den Abdulaziz b. Ebû Davud olduğunu görünce namazı kılmadan oradan ayrıldığı anlatılmaktadır.⁷⁶

Ehl-i Bidat fırkalara kısaca değindikten sonra sünnet ve bidat kavramlarının tanımlarını da şu şekilde yapmıştır:

*“Sünnet lügatte; takip edilen yol demektir. Şüphe yok ki Ehl-i Sünnet; Resulullah’ın yolundan giden, onun ve ashabının yoluna uyanlara verilen bir isimdir. Onlar hiçbir değişimin olmadığı bir yol üzereydiler. Bidat Resulullah’ın vefatından sonra ortaya çıkan yeniliklerdir. Bidat dinin aslında olmayıp sonradan türemiş fiillerdir. Bidatler genellikle şeriata aykırı olan ve şeriata bir şey ekleyen ya da ondan bir şey çıkaran uygulamalardır.”*⁷⁷

*Bu açıklamalar sonucu anlaşılıyor ki Ehl-i Sünnet, sünneti takip edenlere verilen bir isimken, Ehl-i Bidat ise hiçbir aslı olmayan ve önceden görülmemiş uygulamalar çıkaran kimselerdir. Bu nedenle bidatleriyle gizlenirler. Ehl-i Sünnet ise kendisini hiçbir zaman saklamamış ve görüşlerini ortaya koymuştur.”*⁷⁸

İbnü’l-Cevzî’nin ehl-i bidat fırkaları sayarken de bu tanımlamalar üzerinden hareket etmiştir. Ayrıca aynı bölümde Selef-i Salihîn’in bidatlere kapılmayışlarıyla ilgili çeşitli hikayeler de anlatılmıştır. İbnü’l-Cevzî, Hz. Ömer döneminde teravih namazının cemaatle kılınmaya başlamasını da bidat kapsamında değerlendirmiş ancak uygulamanın şeriata muhalif olmayışı sebebiyle bu tür bir bidatin uygulanmasında sakınca olmadığını belirtmiştir.⁷⁹ Bu örnekten de anlaşılacağı üzere İbnü’l-Cevzî bidat kavramını oldukça geniş tutmuş, Hz. Muhammed ve ashabında olmayan her türlü yeniliği bidat saymıştır. Bu tür

⁷⁵ İbnü’l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 14-15.

⁷⁶ İbnü’l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 15.

⁷⁷ İbnü’l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 17-18.

⁷⁸ İbnü’l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 19.

⁷⁹ İbnü’l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 19.

bidatlerin şeriata bir şey eklemeyeceği ya da ondan bir şey çıkarmadığı sürece uygulanmasının sorun olmayacağını da belirtmiştir.⁸⁰

İkinci bölüm İbnü'l-Cevzî'nin meşhur "fırka-i naciye" rivayetini zikrettiği bölüm olup tezimiz için önemli veriler sunmaktadır. Zira İbnü'l-Cevzî'nin İslam Mezhepleri Tarihi açısından önemli olan bu rivayete eserinde iki farklı tarikle yer vermiş olması oldukça değerlidir. Bu rivayet bağlamında kendisi de İslam mezheplerini yetmiş iki fırkaya ayırmıştır. Bu ayrıma geçmeden evvel eserinde üzerinde durduğu iki rivayeti ele almakta fayda görüyoruz. Bu rivayetlerden ilki Ebû Hureyre tariki ile aktarılır ve şu şekildedir:

"Yahudiler 71 veya 72 fırkaya ayrıldılar. Hristiyanlar da aynı şekilde ayrıldılar. Benim ümmetim ise 73 fırkaya bölünecektir. Biri hariç hepsi ateştedir. O fırka hangisidir diye sorulunca: Ben ve ashabımın üzerinde olduğu fırkadır."⁸¹

İkincisi ise Enes b. Malik'ten rivayet edilir ve şu şekildedir:

"İsrailoğulları 71 fırkaya ayrıldı. 70 fırka helak oldu, bir tanesi kurtuldu. Ümmetim de 72 fırkaya ayrılacak 71'i helak olacak sadece birisi kurtulacak. O fırka hangisidir diye sorulunca: Cemaattir."⁸²

"Fırka-i Naciye" hadisi olarak meşhur olan bu rivayetin İslam Mezhepleri Tarihi açısından önemine değinmiştik. Bunu sebebi İslam âlimlerinin bu rivayet bağlamında İslam fırkalarını tasnif etme çabalarıdır. Abdülkâhir el-Bağdâdî'nin *el-Fark Beyne'l-Fırak*'da da değindiği üzere bu rivayet pek çok farklı kanalla elimize ulaşmıştır. Bağdâdî'ye göre rivayette geçen helak olacak yetmiş iki fırkanın helak olmaları sapık görüşleri sebebiyledir.⁸³

Mezhepler tarihi geleneğine bakıldığında hadiste geçen helak olacak fırkalar tasnifi oldukça çeşitlilik arz etmektedir. Her *makâlat* yazarında farklı bir tasnif görmek mümkündür. Nitekim Şehristânî de bu duruma dikkat çekmiş ve bu tasniflerin akla ya da herhangi bir nassa dayanmadığını açıkça belirtmiştir.⁸⁴

Mezhep taassubu ya da diğer mezheplere karşı üstünlüğü korumak gibi sebeplerle oldukça işlevsel kullanılmaya da başlanan fırka tasnifleri zaman içerisinde belirli gelenekler üzerinde toplanmaya başlamıştır. Burada Kadir Gömbeyaz'ın fırka tasnif geleneklerini ele aldığı doktora çalışmasına değinmekte fayda görüyoruz.

⁸⁰ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 19.

⁸¹ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî, *Sünen-i Ebû Davûd*, çev. Abdullah Parlıyan (İstanbul: Derya Yayıncılık, 2007), "Sünen", 34(4596).

⁸² İbn-i Mace, *Fiten*: 17

⁸³ Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, çev. Ethem Ruhi Fırlı, (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 6-7.

⁸⁴ Ebû'l-Feth Tâcuddîn Muhammed b. Abdülkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, çev. Mehmet Öz, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008), 27.

Gömbeyaz kendinden önce yapılan çalışmaları da topladığı çalışmasında 73 fırka rivayeti doğrultusunda yapılan tasnif çalışmalarını dört başlık altında toplamıştır. Bu tasniflerde dikkat edilen nokta ehl-i bidat fırkaların sayılarını yetmiş ikiye tamamlamak olmuştur.⁸⁵ Buna göre;

Yemen-Sunnî Fırak Geleneği(4x18=72)

Doğu Hanefî Fırak Geleneği(Ekserî olarak 6x12=72)

Eş'ari Fırak Geleneği (72 Ehl-i Bidat fırka + Fırka-i Naciye= 73 Fırka)

Horasan-Mûtezilî-Şii Fırak Geleneği (73 Fırka)

İbnü'l-Cevzî'nin rivayete konu olan fırkaları; *Kaderiye*, *Cebriye*, *Mürctie*, *Rafiziyye*, *Cehmiyye* ve *Haruriyye* olarak altı başlığa ayırması⁸⁶, ardından her fırkayı kendi içinde on ikili bölümlere ayırarak toplam yetmiş iki fırkaya tamamlaması, fırka tasnifi yaparken “*Doğu Hanefî Fırak Geleneği*”ne göre bir tasnif kullandığını göstermektedir. Nitekim Gömbeyaz'da Hanbelî ekolün öncülerinden sayılan İbnü'l-Cevzî'nin tasnifini Doğu-Hanefî Fırak Geleneği içerisine dahil etmiştir.⁸⁷

İbnü'l-Cevzî'nin ehl-i bidat fırkalar tasnifi şu şekildedir:

Harûriyye	Kaderiyye	Cehmiyye	Mürctie	Rafiziyye	Cebriyye
Ezrakıyye	Ahmeriyye ⁸⁸	Muattıla	Târikiyye	Aleviyye	Muzdarib e ⁸⁹
İbâdiyye	Seneviyye	Merisiyye	Sâ'ibiyye	İmriyye	Ef'aliye
Sa'lebiyye	Mu'tezile*	Mültezime ⁹⁰	Râciyye	Şîa	Mefruğıyy e
Hâzımiyye	Keysaniyye	Varidiyye	Şakkiyye	İshakiyye	Neccâriyy e
Halefiyye	Şeytaniyye	Zenâdika	Behsiyye ⁹¹	Navusiyye	Metânıyye 92
Mekremiyye	Şerîkiyye	Harkıyye	Ameliyye ⁹⁴	İmâmiyye	Kesbiyye

⁸⁵ Kadir Gömbeyaz, *İslam Litaretründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 262-296.

⁸⁶ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 30.

⁸⁷ Gömbeyaz, *İslam Litaretründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 270.

⁸⁸ Gömbeyaz'da 'Ahmediyye' olarak geçer. Bkz. Gömbeyaz, *İslam Litaretründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 270.

⁸⁹ Gömbeyaz'da 'Mudtariyye' olarak geçmektedir. Bkz. Gömbeyaz, *İslam Litaretründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 270.

⁹⁰ Gömbeyaz'da 'Mültezikiyye' olarak geçer. Bkz. Gömbeyaz, *İslam Litaretründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 270.

⁹¹ Gömbeyaz'da 'Beyhesiyye' olarak geçer. Bkz. Gömbeyaz, *İslam Litaretründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 270.

⁹² Gömbeyaz'da 'Mennâniyye' olarak geçer. Bkz. Gömbeyaz, *İslam Litaretründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 270.

93					
Kenziyye	Vehmiyye	Mahlukiyye	Menkusiyye	Yezîdiyye ⁹⁵	Sâbikiyye
Şemrahıyye	Râvendiyye	Fâniyye	Müstesniyye	Abbasiyye	Hubbiyye
Ahnesiyye	Bütriyye ⁹⁶	Muğriyye ⁹⁷	Müşebbihe	Mütenasihiyye	Havfiyye
Muhakkimiy ye	Nâkisiyye	Vakıfiyye	Haşviyye	Rec'ıyye	Fikriyye
Mu'tezile*	Kâsıtiyye	Kabriyye	Zahiriye	La'ımiyye	Hasebiyye
Meymuniyye	Nazzâmiyye	Lafziyye	Bid'ıyye	Müterabbisa	Maiyye

İbnü'l-Cevzî'nin mezhepler tasnifini detaylı olarak gösterdik. Fakat bu tasnifin ona aidiyeti noktasında bir takım ihtilaflar olduğunu belirtmekte fayda vardır. Kendisi Hanbelî çizgisinin önde gelen isimlerinden olmasına karşın kullandığı tasnif biçiminin Doğu-Hanefî Fırak geleneğine uygun olarak yapılması bu iddialara dayanak noktası oluşturmaktadır. Nitekim Muzaffer Tan'da bu noktaya dikkat çekmiş ve eserin bu bölümündeki fırka tasniflerinin eserin orijinalinde olmadığını, sonradan eklendiğini belirtmiştir. Bu kanaatini ise eserin ilerleyen bölümlerinde geçen fırka tasnifleri ile burada geçen fırka tasnifinin örtüşmediğini söyleyerek desteklemiştir.⁹⁸ Bunun bir örneği ikinci bölümde Râfızîler olarak anılan fırkalardan çoğuna beşinci bölümde Râfızîler anlatılırken hiç değinilmemiş olmasıdır. Beşinci bölümde Râfızîler'i, "Şeytanın Râfızîler'e Oyunu" başlığında geniş perspektifte incelerken zikrettiği Cenâhiyye, Gurâbiyye, Zem'aniyye gibi fırkalara ikinci bölümde yer vermemiştir.⁹⁹

İbnü'l-Cevzî'nin bu bölümdeki mezhepler tasnifinin eserin orijinalinde olmayıp sonradan eklendiği kabul edilse bile bu eklemenin kendisi tarafından mı yoksa başka biri tarafından mı yapıldığını tam anlamıyla bilmek mümkün değildir. Ayrıca İbnü'l-Cevzî her ne

⁹⁴ Beyrut nüshasında olmayan bu fırka yalnızca tahkikli Riyad nüshasında geçmektedir. Bkz. Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, thk. Ahmed b. Osman el-Mezid (Riyad: Daru'l-Vatan li'n-Neşr, 1423/2002), 1/184. Ayrıca muhakkik eserde verdiği dipnotlarda buradaki mezhep isimlerini Ebü'l-Kâsım el-Belhî'ye dayandırmaktadır. Bkz. Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Ahmet b. Mahmut el-Belhî el-Kâ'bî, *Kitâbü'l Makâlât ve Meahu Uyûnü'l-Mesâilü'l-Cevâbât*, thk. Hüseyin Hansu (İstanbul: Kuramer Yayınları, 1439/2018), 84-217.

⁹⁵ Gömbeyaz'ın tasnifinde 'Kûziyye' adında başka bir fırka Hâricîler içerisinde geçer. Bkz. Gömbeyaz, *İslam Litaretründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 270.

⁹⁶ Gömbeyaz'da "Zeydiyye" olarak geçer. Bkz. Gömbeyaz, *İslam Litaretründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 270.

⁹⁷ Gömbeyaz'da 'Müteberrie' olarak geçmektedir. Bkz. Gömbeyaz, *İslam Litaretründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 270.

⁹⁸ Muzaffer Tan, "Geç Dönem Hanefî-Maturidi Fırak Geleneği Bağlamında Bir Risale: 'el-Makâlât fî Beyani Ehli'l-Bida' ve'd-Dalâlat'", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (Haziran 2009), 181-202.

⁹⁹ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 95.

kadar Hanbelî mezhebine bağlı olsa da bu bağlılığın bir taassup şeklinde olmadığı bilinmektedir. Hayatını anlatırken yeterince mutaassıp bir Hanbelî olmaması sebebiyle eleştirildiğini söylediğimiz İbnü'l-Cevzî'nin bu tasnifi kendisine yakın görüp eserine eklemiş olma ihtimali de göz önünde bulundurulmalıdır. Bu sebeple bizce, Tan'ın tasnifin İbnü'l-Cevzî'ye ait olmadığı yönündeki iddiaları doğruluk ihtimali taşımakla birlikte kesin değildir.

Tabloda gösterdiğimiz üzere bu tasnifle ilgili bir başka sorun ise zikredilen fırkaların sayıları hakkındadır. Bunlardan ilki Mu'tezile'nin hem Hâricî hem de Kaderî mezhebinin alt kolu olarak gösterilmesidir. Bu durumda da mezheplerin sayısı 72 değil 71 olmaktadır. Mu'tezile iki başlıkta değerlendirilse bile “Ameliyye” fırkasının orijinal nüshada bulunmaması sayı konusundaki tutarsızlıkların en belirgin örneğidir. İkinci olarak burada geçen bazı fırka isimleri farklılık göstermektedir. Dipnotlarda da değindiğimiz bu farklılıklar sebebiyle, yalnızca tahkikli Riyad nüshası üzerinden yapılan tasnif tablosu ile bizim tahkiksiz Beyrut nüshası üzerinden yaptığımız tasnif tablosu karşılaştırıldığında bile tablolar arasında on fırkanın isimleri konusunda ihtilaf olduğu göze çarpmaktadır.¹⁰⁰

Eserin üçüncü bölümünün başlığı ise “Şeytanın Fitne ve Tuzaklarından Sakındırma” şeklindedir. İbnü'l-Cevzî bu başlık altında çeşitli hadislerden ve menkıbelerden yararlanmaktadır. Fitne ve tuzaklara karşı toplumu uyarmaya ve örnekler üzerinden sakındırmalar yapmaya çalışmıştır.

“*Telbîs* ve Gururun anlamı” başlığı verilen dördüncü bölümde ilk olarak *Telbîs* kavramının manası üzerinde durulur. “*Batılın hak suretinde görünmesi*” olarak tanımlanan *Telbîs* kavramından hemen sonra da gurur kavramı hakkında bilgi verilir. İbnü'l-Cevzî gururu “*Cehaletin bir çeşidi olup, sağlam ve bozuk olanın ayrımının yapılamamasına sebep olur*” şeklinde tanımlamıştır.¹⁰¹

Tezimiz açısından önemli veriler sunan beşinci bölüm “Şeytanın Din ve İnançlara Oyunu” başlığını taşımaktadır. Oldukça hacimli bir bölüm olan bu kısımda müellif, felsefecilerden sofistlere, farklı din mensuplarından mezheplere pek çok görüşe yer vermiştir. İbnü'l-Cevzî bu bölümde öncelikle bu farklı grupları tek tek tanıtmaya yolunu seçmiştir. Ardından bu bilgiler doğrultusunda gruplara yönelik eleştirilerini kapsamlı olarak ortaya koymuştur.¹⁰²

Beşinci bölümü yirmi iki bâb başlığı altında toplayan İbnü'l-Cevzî bu bölümde din ve inanış olarak birbirinden değişik pek çok grubu ele almıştır. İlk olarak felsefî gruplardan ve

¹⁰⁰ Bkz. Gömbeyaz, *İslam Litareründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 270. (Tahkikli Riyad nüshası). Ayrıca bkz. İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 21-22. (Beyrut Nüshası)

¹⁰¹ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 35.

¹⁰² İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 39-125.

takipçilerinden bahsetmiş ardından oldukça sert söylemlerde bulunmuştur. Örneğin “*Şeytanın Felsefecilere Tuzakları*” isimli beşinci bâbın son kısmında inanç konusunda felsefî tavır takınan kişiler “ahmak” olarak anılmaktadır.¹⁰³

Felsefecilerden sonra Putperestler, Mecûsiler, Sabiler, Cahiliye Arapları, Yahudiler ve Hristiyanlar gibi başlıca din mensuplarının görüşlerine de eserinde yer vermiştir. Ayrıca “*Şeytanın İtikatta Ümmetimize Tuzakları*” başlıklı bölümde Mu'tezile, Cebriye, Mürcie, Şîa, Zâhirîler, Müşebbihe, Mücessime ve Muattıla'yı görüşleri üzerinden eleştiren İbnü'l-Cevzî kurtuluşun Selef'in yoluna tâbi olmakla olacağını savunmuş ve Ahmed b. Hanbel'i bu çizginin önderlerinden olarak görmüştür.¹⁰⁴ Hâricîler, Rafizîler ve Bâtınîler'e ise ayrı bâb başlıkları açmıştır ve ikinci bölümdeki 6x12=72 şeklindeki fırka tasnifi ile ciddi farklar oluşturan yeni bir fırka tasnifi yapmıştır.

Eserin altıncı bölümünde kârilere, muhaddisler, fakihler, vâizler ve belagatçılar gibi çeşitli İslam ilimleriyle uğraşan âlimlerden ve bu âlimlerin yaptığı “hatalardan” bahsetmiştir. Bu bölümde İbnü'l-Cevzî'nin yaptığı eleştirilerde referans olarak kullandığı isimler onun mezhebi görüşleri hakkında bazı ipuçları da vermektedir. Bu isimlerden bazıları Ahmet b. Hanbel, Malik b. Enes, İbrahim en-Nehai ve İbn Akîl'dir.¹⁰⁵

Yedinci bölüm yöneticilerle ilgilidir. Sekizinci bölüm âbidlerle, dokuzuncu bölüm ise zâhidlerle ilgilidir.

Sûfiler hakkındaki onuncu bölüm eserin en uzun bölümünü teşkil etmektedir. “*Şeytanın Sûfilere Tuzakları*” başlıklı bu bölümde tasavvuf eleştirileri yoğunluktadır. Özellikle onuncu bölümde Gazzâlî'nin(öl.505/1111) *İhyau Ulûmi'd-Dîn* isimli eserinden alıntılar yapılarak bu alıntılar üzerinden eserdeki “tutarsızlıklar” ortaya konmuştur. İbnü'l-Cevzî, Gazzâlî'nin eserinde uydurma hadislere Ka'bu'l-Ahbâr'ın rivayetlerine yer verdiğini belirterek, onu tenkit etmiştir. Ka'bul Ahbâr ile ilgili eleştirilerin sebebi onun güvenilirliği ile ilgili tartışmalara dayanmaktadır. Tam adı Ebû İshâk Kâ'b b. Mâti' b. Heynû' el-Himyerî el-Yemânî (öl. 32/652-53) olan bu zat tabiin döneminde Müslüman olmuş eski bir Yahudi'dir. Babasının ölmeden önce kendisine Tevrat'ın bir bölümünü verdiği ve bundan başkasıyla ilgilenmesini yasakladığı rivayet edilmektedir.¹⁰⁶ Kendisi hakkında sika ravi olduğunu söyleyenlerin yanında İsrailiyat'ın kaynağını teşkil eden bilgileri İslam'a aktardığı yönünde eleştirilerde bulunanlar da oldukça fazladır. Bunlardan birisi de İbnü'l-Cevzî'dir.

¹⁰³ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblis*, 49.

¹⁰⁴ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblis*, 79-88.

¹⁰⁵ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblis*, 117-119.

¹⁰⁶ Yaşar Kandemir, “Kâ'b el-Ahbâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001), 24/1-3.

İbnü'l-Cevzî onuncu bölümde zâhidlerin mirasın tamamını bağışlama konusundaki tavırlarını Gazzâlî ve El-Muhasibî'nin(öl. 243/857) de teşvik ettiklerini ancak sonraları her ikisinin de bu tavırlarından vazgeçtiklerini de belirtmiştir. Ayrıca Gazzâlî'nin özrünün kabul edilemez olduğunu söyleyen İbnü'l-Cevzî'nin gerekçesi Gazzâlî'nin âlim ve fakih biri olmasıdır.¹⁰⁷

Eserin on birinci bölümünde şeytanın dindarları keramet ve benzeri şeyler üzerinden aldatması anlatılırken çeşitli hikayelerden de yararlanan İbnü'l-Cevzî bu hikayelerdeki mantık hatalarını da okuyucularına aktarmıştır.¹⁰⁸

İbnü'l-Cevzî on ikinci bölümde şeytanın avam halkı aldatması üzerinde durulurken çeşitli halk tabakaları ve bu tabakalara kurulabilecek tuzaklara da değinmiştir.¹⁰⁹ Eserin “Şeytanın İnsanları Tûl-i Emel ve Boş Kuruntularla Aldatması” başlığını taşıyan son bölümünde İbnü'l-Cevzî, çeşitli nasihat ve uyarılarla okuyucularına telkinde bulunmaya çalışmıştır.¹¹⁰

2.Telbîsü İblîs'te Adı Geçen Mezhepler

İbnü'l-Cevzî'nin, *Telbîsü İblîs*'te değindiği ilk konu akıl meselesidir. Allah'ın insanoğluna verdiği en büyük nimetin akıl olduğunu ancak insanın tüm isteklerine tek başına cevap veremediğini belirttikten sonra aklın cevap veremediği isteklere cevap verebilmesi için Allah'ın peygamberler ve kitaplar gönderdiğinden bahsetmiştir. Bunu zaten içerik kısmında da belirtmiştik. Kitabın ilk bölümünde geniş kapsamlı bir Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat tarifi yapmaktadır.

a. Hâricîlik

“Çıkmak, ayrılmak” gibi anlamlara geren Hâricîlik, terim olarak “ayrılan, isyan eden” manasında kullanılır. Hâricîlik, İslam Mezhepleri içerisinde oluşumu en erken başlayan fırkadır.¹¹¹ Şehristânî'nin tanımına göre “Toplulun görüş birliğı ile aralarından seçtiğı ve haktan ayrılmayan imama (devlet başkanına) karşı ayaklanan her insan ‘Hâricî’ olarak kabul edilir.”¹¹²

¹⁰⁷ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 171.

¹⁰⁸ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 365-375.

¹⁰⁹ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 375-379.

¹¹⁰ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 389-391.

¹¹¹ Ethem Ruhi Fığlalı, “Hâricîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997), 16/169-175.

¹¹² Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, çev. Mehmet Öz, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008), 109.

Tarihçilerin genel kabulüne göre Hz. Ali ile onun hilafetini tanımayan Muaviye arasında gerçekleşen Sıffin Savaşı'nda, başlarda Hz. Ali taraftarları arasında yer alan Hâricîler “Hakem olayı”ndaki tavrı sebebiyle ondan ayrıldılar.¹¹³ Hz. Ali'nin tahkimi kabul etmesini isteyen Hâricîler, Abdullah b. Abbas'ın Hz. Ali'nin hakemi olmasını akrabalık ilişkilerini bahane ederek kabul etmediler ve onun yerine Ebû Musa el-Eş'arî'yi seçmesini istediler. Hz. Ali onların bu isteğini kabul etti. Muaviye ise kendi hakemi olarak Amr b. Âs'ı seçti. Hakemler arasında yapılan görüşmelerde işin Kur'an ve sünnet doğrultusunda çözülmesine karar verildi. Büyük çoğunluğu Temim Kabilesi'nden oluşan bir grup Eş'as b. Kays Tahkimnameyi okuduğu sırada “la hükme illâ lillah” yani “Hüküm ancak Allah'ındır!” sloganıyla Hz. Ali'nin ordusundan ayrıldı. Yaklaşık 12.000 kişiden oluşan bu grup Kûfe yakınlarındaki Harûra'ya yerleşti.¹¹⁴

Yerleştikleri bölgeye itibarla “Harûriyye”, tahkim olayına ilk karşı çıkanlar olmaları sebebiyle de “Muhakkimetü'l-Ûlâ” olarak anılan grup Abdullah b. Vehb er-Râsibî'yi (öl.38/658) lider seçerek teşkilatlanmış ve ilk Hâricî zümreyi oluşturmuşlardır.¹¹⁵

İbnü'l-Cevzî eserin beşinci bâbının yirmi birinci bölümünü Hâricîlere ayırmıştır. Bu bölümde Hâricîlerle ilgili birtakım tarihi bilgilere de değinmiştir. Hâricîlerin ilki olarak Zülhuveysıraet-Temîmî'den bahsetmektedir.¹¹⁶ Ona göre Zülhuveysıra et-Temîmî'nin soyundan gelen ve ona tabi olan kimseler Hz. Ali ile savaştılar. Şehristânî'de el-Milel ve'n-Nihal'inde bu ismi ilk Hâricî olarak tanıtmaktadır.¹¹⁷ İlk Hâricî olduğu söylenen bu kimsenin Hürkûs b. Züheyr(öl.38/658) ile aynı kişi olduğunu söyleyenler de vardır.¹¹⁸ Hürkûs, Hz. Ali'nin tahkimi kabul etmesine karşı çıkan isimlerdendi. Abdullah b. Vehb'in Kûfe'deki evinde toplananlar arasında o da vardı ve burada etkili bir konuşma yaptı. Nehrevân Savaşı'nda ise Abdullah b. Vehb ile birlikte öldürülenler arasındaydı.

İbnü'l-Cevzî'nin Ebû Saîd el-Hudrî'den aktardığı, Zülhuveysıra et-Temîmî hakkındaki rivayet aynen şu şekildedir:

“Ebû Said el-Hudrî anlatıyor. Hz. Ali, Yemen'den Resulullah'a tabakalanmış deri içinde bir altın gönderdi. Resulullah da onu sahabeden Zeydu'l-Hayl, Akra b. Hâbis, Uyeyne b. Hisan ve Alkame b. Alase veya Amir b. Tufeyl arasında paylaştırdı. Sahabeden ve

¹¹³ Ebû'l-Hasen Ali b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî el-Basrî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, çev.Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın, (İstanbul:Kabalıcı Yayıncılık, 2005),102.

¹¹⁴ İsmail Yiğit, “Sıffin Savaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009),37/107-108.

¹¹⁵ Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, (İstanbul:Ensar Yayınları,2011),87.

¹¹⁶ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblis*, 88

¹¹⁷ Şehristânî, el-Milel ve'n-Nihal, 33.

¹¹⁸ Mustafa Öz, “Hürkûs b. Züheyr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı,1998),18/390-391

Ensar'dan bazı kimseler bunu hoş görmeyerek kızdılar. Bunun üzerine Resulullah (s.a.v.) şöyle buyurdu:

Bana güvenmiyor musunuz? Ben göktekinin yanında güvenilirim. Bana sabah akşam vahiy geliyor ve ben bunu size bildiriyorum. Sonra Resulullah'ın yanına gözleri çukurlaşmış, yanakları dışarıya çıkık, geniş alınlı, sık sakallı, elbisesi yukarı çekik ve başı tıraşlı bir adam geldi. Resulullah 'a şöyle dedi:

“Allah'tan kork, ey Allah'ın Resulü!” dedi. Resulullah başını kaldırarak ona:

-Yazıklar olsun sana! Allah'tan en çok korkanınız ben değil miyim? dedi. Sonra ondan yüz çevirdi. Hâlid b. Velid:

- Ya Resulullah boynunu vurayım mı? dedi.

Resulullah:

-Hayır. Belki namaz kılanlardandır, buyurdu.

Halid b. Velid:

-Nice namaz kılanlar var ki, kalplerinde olmayanı dilleriyle söylerler.

Resulullah:

-Ben insanların kalplerini araştırıp karınlarını yarmakla emrolunmadım.

Sonra o adama bakarak:

*-Bu kimseden öyle kavimler çıkacak ki, Kur'an'ı okurlar ama Kur'an boğazlarından aşağı geçmez. İşte o kimseler okun yaydan çıktığı gibi dinden çıkarlar.*¹¹⁹

İbnü'l-Cevzî bu rivayeti aktardıktan sonra burada bahsedilen kişinin Zülhuveysıra et-Temîmî olduğunu söylemiştir. Başka bir rivayette Resulullah'a ‘Adaletli ol!’ dediğini Resulullah'ın ise:

-Yazıklar olsun sana! Artık ben de adaletli davranmıyorsam kim adaletli olabilir? dediğini rivayet etmiştir.

Zülhuveysıra et-Temîmî Hâricîlerin çoğunluğu gibi Temîm kabilesine mensup bir Bedevî'dir ¹²⁰ Hâricîler'in büyük bir kısmına tekabül eden Bedevîler'i anlamak Hâricîler'in fikir dünyasını anlamak adına önemlidir.

Çöl ortamında, deve sırtında yaşayan Bedevîler konargöçer kimseler olmaları ve çetin yaşam şartları sebebiyle incelikten uzak ve sert mizaçlı kimseler olarak tanınmışlardır.¹²¹ Peygamber huzurunda bile seslerine dikkat etmemeleri ve düşüncesiz davranışları sebebiyle

¹¹⁹ Buhârî, “Edeb”, 95 (No: 5811). Ayrıca Bkz. Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi'u'l-Sahîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: y.y., 1374-75/1955-56), “Zekat”,142.

¹²⁰ İrfan Aycan, “Temîm(Beni Temîm)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı,2011),40/418-419.

¹²¹ Mustafa Fayda, “Bedevî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı,1992), 5/ 311-317

Kuran’da eleştirilmişlerdir.¹²² Hz. Muhammed nübüvvet süresince bu kabileleri bir devletin parçası yapmaya çalışmış ve yerleşik yaşama geçmeleri için teşvik etmiştir. Bu doğrultuda toplumsal ve hukukî bir takım çalışmalar yaptıysa da Bedevîler alıştıkları şartlarda yaşamak için direnmişler ve İslam toplumunun bir parçası olmaya yanaşmamışlardır.

İlk fetihler sırasında İslam ordularında yararlık gösterecekler de her koşulda önce kendi menfaatlerini düşünmeleri sebebiyle Kuran’da çok defa eleştirilmişlerdir. Bu eleştirilere özellikle Hucûrat ve Tevbe surelerinde sık rastlanır. Tevbe Suresi’nin 98. ayetinde:

*“Bedevîlerden öylesi vardır ki (Allah yolunda) harcadığını angarya sayar ve sizin başınıza belâlar gelmesini bekler. (Bekledikleri) o kötü belâ kendi başlarına gelmiştir. Allah pek iyi işiten, çok iyi bilendir.”*¹²³ denilerek bu çıkarıcı tavırlarına vurgu yapılmıştır.

Hz. Peygamber döneminde çoğunlukla zekat memuru olarak görevlendirilen Temîmliler de Bedevîler içerisinde yer almaktadır. Hz. Ebû Bekir’in hilafeti döneminde ridde olaylarının bastırılmasında ve fetih hareketlerinde önemli katkılar veren bu kabîle, Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerinde de askerî alanda yararlılık göstermeyi sürdürmüştür. Basra ve Kûfe şehirleri kurulmasıyla birlikte çoğunluğu buralara yerleştirilen Temîmliler, Cemel ve Sıffîn savaşları sürecinde Hz. Ali ile aynı safta yer almışlardır. Sıffîn Savaşı sürecinde Hz. Ali’nin yanında bulunmaya devam etmişlerse de Tahkim olayında ilk büyük kopuş yaşanmıştır. Nitekim Tahkîm olayından sonra “Hüküm ancak Allah’ındır!” diyerek Hz. Ali saflarından ayrılan Şebes b. Rib’i et-Temîmî komutasındaki 12.000 kişilik grubun Temîm kabilesinin Rebîa b. Hanzale kolundan olması bunun en belirgin göstergesidir.¹²⁴

Hâricî liderleri arasında bu kabilede çok fazla isim olduğu bilinmektedir. Ezârika liderlerinden Katarî b. el-Fücâe ve İbâzî önderlerinden Abdullah b. İbâz da Temîm kabilesine mensuplardır.¹²⁵

Hâricîler’in bir fırka görünümü almasında Sıffîn Savaşı’nın ve tahkim olayının etkisinden bahsetmiştik. İbnü’l-Cevzî’de *Telbîs*’te Sıffîn Savaşı’da yaşananları şöyle anlatır:

Hz. Ali ve Muaviye savaşırken Muaviye taraftarları mushafları kaldırarak Ali taraftarlarını Kuran’a tâbi olmaya çağırdılar. Ali taraftarlarına “Sizden bir kişi bizden de bir kişi çıkaralım ve Kuran ile amel edeceklerine dair onlardan söz alalım.” dediler. Muaviye tarafından Amr b. Âs çıkarıldı.¹²⁶ Hz. Ali kendi hakemi olarak Abdullah b. Abbas’ı çıkarmak

¹²² el-Hucûrat 49/1-6.

¹²³ et-Tevbe 9/98.

¹²⁴ Aycan, Temîm (Benî Temîm), 40/418-419.

¹²⁵ Şehristânî, el-Milel ve’n-Nihâl, 119-131.

¹²⁶ İbnü’l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 89.

istediyse de taraftarlarının isteği üzerine Ebû Musa el-Eşari'yi hakem olarak seçmiştir. Ancak hüküm verme konusu Ramazan ayının sonrasına kalmıştır. Bu süreçte Urve b. Uzeyne:

“Hüküm konusunda insanları mı hakem kılıyorsunuz, hüküm ancak Allah'ındır.” dedi. Hz. Ali bu olaylar üzerine Sıffin'den Kufe'ye doğru harekete geçti. Ancak Hâricîler onunla gitmek yerine Harûra bölgesinde toplanmaya başladılar. Sayıları yaklaşık on iki bini buluyordu. Hâricîlerin ortaya çıkmaları bu şekildedir.¹²⁷

İbnü'l-Cevzî Hâricîler'in ortaya çıkışı hakkında bu bilgileri vermektedir. Onun bu anlatımı klasik anlatımlarla örtüşmektedir. O, döneminin önemli muhaddisleri arasında olması sebebiyle anlatımlarını sadece tarihî verilerle sınırlamamış çeşitli hadis rivayetleriyle de desteklemiştir.

İbnü'l-Cevzî, Hz. Ali'nin Hâricîlerle uzlaşmak için gösterdiği gayrete de eserinde yer vermiştir. Hz. Ali'nin mektup ve elçiler yoluyla bu kimselerden bir kısmını ikna etmesini İbn Abbas hakkındaki bir rivayetle desteklemeye çalışmıştır. Tâbiînden Simâk b. Remil'den aktardığı rivayete göre, İbn Abbas Hâricîlerle görüşmek için Hz. Ali ile şu şekilde konuşmuştur:

Hâricîler ayrılıp bir yerde toplandıklarında sayıları altı bin civarıydı. Hz. Ali ile savaşmaya karar vermişlerdi. İnsanlar bu durumu Hz. Ali'ye “Ey müminlerin emiri, onlar sana karşı savaşmak istiyorlar.” diyerek iletiyorlardı. Ancak Hz. Ali:

Onları bırakın. Onlar bana karşı savaşmadıkça ben onlara karşı savaşmam ve onlar bunu yapacaklar, dedi.

Yine İbn Abbas'ın anlattığına göre bir gün öğle namazından önce Hz. Ali'ye:

Ey müminlerin emiri namazı biraz geciktir. Çünkü onların yanına gidip konuşacağım dedim. O ise:

Sana bir şey olmasından korkarım, dedi. Ben de “Hayır. Ben güzel ahlaklı, kimseyi rahatsız etmeyen bir adamım.” dedim. Bundan sonra bana izin verdi. Güzel bir elbise giyip yanlarına gittim.¹²⁸ İbn Abbas karşılaştığı kişilerden şu şekilde bahsediyor:

Bu öyle bir gruptu ki onlardan daha çok ibadet edeni görmemişim. Alınları secde (izi) sebebiyle koyu, elleri ise deve dizi gibi nasırlıydı. Sert gömlekler giymişlerdi ve elbiseleri de yukarı çekilmişti. Selam vererek yanlarına girdim. Bana “Merhaba İbn Abbas, neden geldin”, dediler. Ben de “Ben hem Muhacirden hem de Ensar'danım. Resulullah'ın damadının yanından geliyorum. Onlara Kuran inmiştir ayrıca onlar Kuran'ın te'vilini de sizden daha iyi bilirler.” dedim. Bunun üzerine içlerinden bir grup “Kureyşlilerle tartışmayın, çünkü Allah

¹²⁷ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 89.

¹²⁸ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 89.

onların tartışan bir kavim olduğunu söylemiştir.” dedi. Birkaç kişi de “Onunla konuşalım” dedi.

“Neden Resulullah’ın damadından, Ensar ve Muhacir’den intikam almak istiyorsunuz? Kuran onlara inmiştir ancak aranızda onlardan kimse yok, te’vili de onlar sizden daha iyi bilirler.” dedim.

“Bizim düşmanlığımız üç sebebe dayanmaktadır. Birincisi; Allah’ın emrine uygun olmayan kişiler (hakemler) tayin etti. Halbuki Allah ‘Hüküm ancak Allah’ındır.’ Buyuruyor. Allah’ın bu emrine rağmen neden hakem tayin etti? İkincisi; o savaştı ve öldürdü. Ama savaştıklarını esir veya mallarını ganimet olarak almadı. Savaşılanlar mümin ise neden onlarla savaşıldı ve öldürüldüler ve neden esir alınmaları helal sayılmadı? Üçüncüsü; O ‘Emiru’l-müminîn’ sıfatını kullanmadı. Eğer Müminlerin emiri olmadığını söylüyorsa o zaman kafirlerin emiridir.” dediler.¹²⁹

İbn Abbas bu gerekçeleri dinledikten sonra başka itirazları olup olmadığını sordu onlar da başka itirazları olmadığını söyledi. Bunun üzerine İbn Abbas Kuran’dan ayetlerle tek tek iddialarını cevaplayacağını dile getirerek bu cevaplardan tatmin olurlarsa inandıklarından dönmelerini istedi. Hâricîler bunu kabul ettiler.

İbn Abbas Hâricîlerin, tahkim meselesi hakkındaki görüşlerini şu şekilde çürütmeye çalışmıştır:

Allah Teâlâ bir tavşanın karşılığı olan çeyrek dirhemi adaletli iki kişinin hükmüne bırakmıştır dedim ve şu ayeti okudum:

Ey iman edenler! İhramda iken av hayvanlarını öldürmeyin. Sizden kim böyle bir hayvanı kasten öldürürse öldürdüğüne denk bir evcil hayvanı ceza olarak öder. Bunu - Kâbe’ye ulaştırılacak bir kurbanlık olmak üzere- aranızdan adalet sahibi iki kişi takdir eder. Yahut o kişi, yoksulları doyurarak veya ona denk olacak kadar oruç tutarak bir kefâret öder ki böylece yaptığı fiilin vebalini tatmış olsun. Allah geçmişi affetmiştir. Fakat kim bunu yeniden işlerse Allah onun cezasını verir. Allah suçlunun hakkından gelen mutlak güç sahibidir. (Maide:5/95)

Yine karı koca arasındaki sorunların giderilmesi hakkında da şöyle buyrulur:

Eğer karı kocanın aralarının açılmasından korkarsanız, erkeğin ailesinden bir hakem ve kadının ailesinden bir hakem gönderin. Düzeltmek isterlerse Allah aralarını bulur; şüphesiz Allah her şeyi bilen, her şeyden haberdar olandır. (Nisa:4/35)

“O halde Allah için söyleyin, ara düzeltmede erkeklerin hakemliğini biliyor musunuz? Bu ıslah (hakemlik) ise kan akıtmamak içindir. Kan akmaması için yapılan mı daha üstündür,

¹²⁹ İbnü’l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 90.

bir kadının ya da bir tavşanın hakkı için yapılan mı? Hangisinin daha üstün olduğunu görüyorsunuz.”

Elbette kanın akması için yapılan üstündür, dediler. Bundan çıktım mı dedim. Evet, dediler.

İkinci olarak Hz. Ali'nin savaş ganimet almaması hakkında, İbn Abbas şunları söylemiştir:

“O savaştı ama ganimet almadı diyorsunuz. Sizler Hz. Aişe annenizi mi esir alacaksınız? Vallahi o annemiz değil dersiniz dinden çıkarsınız. Onu esir alacağınızı ve başkaları gibi onun da size helal olacağını söylerseniz vallahi yine dinden çıkmış olursunuz. O zaman siz iki dalâlet arasında kalmış olursunuz. Çünkü Allah Kuran’da şöyle buyurmaktadır:

Onun hanımları sizin annelerinizdir. (Ahzab: 33/6)

Peki bundan da çıktım mı dedim. Evet dediler.¹³⁰

Üçüncü mesele olan Hz. Ali'nin “müminlerin emiri” sıfatını kullanmamasını da şu şekilde açıklar:

“Size razı olacağınız bir delil getireceğim. Hudeybiye günü Resulullah müşriklerle anlaştı. Ebû Sufyan b. Harb ve Süheyl b. Amr liderleriydi. Resulullah Hz. Ali'den bir anlaşma metni yazmasını istedi. Hz. Ali anlaşmayı yazarken ‘Bu Allah’ın Resulü Muhammed ile müşrikler arasındaki anlaşmadır.’ İfadesini kullanınca müşrikler itiraz etti. ‘Vallahi biz senin Allah’ın Resulü olduğunu kabul etseydik seninle savaşmazdık.’ Dediler. Resulullah da:

*Ya Rabbi, sen biliyorsun ki ben Allah’ın Resulüyüm. (Ey Ali) onu sil ve şöyle yaz; ‘Bu Muhammed b. Abdullah ile müşriklerin anlaştığı bir metindir.*¹³¹

İbn Abbas bu hadisi naklettikten sonra şöyle dedi:

“Vallahi Resulullah Ali'den daha hayırlıydı ve kendi eliyle adını sildirmişti.” Bu sözler üzerine Hâricîlerden iki bin kişi döndü. Kalanlar ise Hz. Ali ile savaşmaya çıktılar.¹³²

Bu uzun rivayeti olduğu gibi aktardık çünkü bu rivayet Hâricîler’in düşünce yapıları hakkında bize önemli ipuçları vermektedir. Örneğin hadisin henüz başında İbn Abbas Hâricîlerle ilk karşılaştığında onların çok ibadet etmelerinden bahsederken ‘secde etmekten alınlarında secde izi oluşmuş’ kimseler olduğunu söyler. Konuşmanın ilerleyen kısımlarında Hâricîler’in anlamadıkları noktaları onlara tek tek izah edip açıklamasına rağmen, içlerinden yalnızca iki bin kişinin Hâricîler’den ayrıldığını anlatır.

¹³⁰ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 90.

¹³¹ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 90.

¹³² İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 90-91.

Hâricîler'in ikna olmalarına rağmen büyük çoğunluğunun Hz. Ali ile savaşmayı istemesinde şüphesiz taassubun çok önemli bir etkisi vardır. Ayrıca onların, dinin inceliklerini anlamaktan uzak kimseler oldukları da söylenebilir. Örneğin tahkim olayında "Hüküm ancak Allah'ındır!" ayetini sloganlaştırmışlar fakat bu hükmün yeryüzünde nasıl uygulanacağına dair fikir geliştirmekten aciz kalmışlardır.

Hâricîler hakkındaki yukarıdaki rivayetin tamamına bakıldığında Hâricîler'in dinin özünü anlamaktan uzak zahire göre hüküm veren ve kendileri gibi düşünmeyenlere yaşam hakkı tanımayan kimseler olduğunu söylemek de yanlış olmaz. Nitekim çok ibadet ettikleri bilinen Hâricîlerin bu yönüyle ilgili İbnü'l-Cevzî, Cündüb b. el-Ezdî'den bir başka rivayet daha aktarır:

"Bizler Ali ile beraberdik. Hâricîlerin kaldıkları bölgeye vardığımızda sesleri Kur'an okumaktan arı vızıltısı gibi geliyordu."

İbnü'l-Cevzî, Hâricîlerle Hz. Ali arasında yaşanan görüşmelere değindiği bir başka rivayette ise onların, kendi görüşlerini kabul ettirmek için Hz. Ali'ye uyguladıkları baskıyı şu şekilde anlatır:

Ali hakem olayını kabul edince Hâricîlerden iki kişi onun yanına gelip "Hüküm ancak Allah'ındır!" dediler. Ali de aynı şekilde tekrarladı. Bunun üzerine Hâricîler Ali'ye "Hatandan tevbe et Rabbimiz'in huzuruna varana kadar düşmanlara karşı birlikte savaşalım. Eğer hakemlerden vazgeçmezsen seninle Allah için savaşacağız." dediler. Bu konuşmadan sonra Abdullah b. Vehb er-Rasibî'nin evinde toplanan Hâricîler Allah'a hamdû senadan sonra şöyle dediler:

"Rahman'a inanan ve Kur'anın hükmüne tabi olan kimselerin bu dünyayı, emr-i bil maruf ve nehyi anil münkerden üstün görmeleri doğru değildir. Hak söz söylenmelidir. Haydi çıkalım."¹³³ Hâricîlerin çıktığını öğrenen Hz. Ali onlara bir mektup gönderdi. Mektupta yazanlar şöyledir:

*Hakemleri kabul edin. Bu iki adam hevalarına tabi olup Allah'ın kitabına muhalefet ettiler. Ve biz ilk emir üzereyiz.*¹³⁴ Hâricîlerin mektuba cevapları şu şekildedir:

"Sen Rabbin için değil nefsin için kızdın. Eğer küfre düştüğünü kabul eder ve buna tevbe edersen seninle aramızdaki bu durumu tekrar gözden geçiririz. Bunu yapmazsan seni de atarız ve savaşırız."¹³⁵

¹³³ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 91.

¹³⁴ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 91.

¹³⁵ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 91.

Hâricîlerin bu inatçı ve şiddete meyilli tutumları zaman içerisinde bir takım eşkıyalık faaliyetlerinde bulunmalarıyla devam etmiştir. Bunun bilinen en önemli örneği yol üzerinde karşılaştıkları Habbab b. Eret'in oğlu Abdullah b. Habbab'ı adeta sorguya çekmişlerdir. İstedikleri cevapları alamayınca onu ve hamile eşini hiç çekinmeden öldürmüşlerdir.¹³⁶ İbnü'l-Cevzî, Hz. Ali'nin Hâricîlerle savaşmasıyla sonuçlanan bu olayı şöyle anlatır:

Hâricîler Abdullah b. Habbab'a "Babandan duyduğun ve Resulullah'tan rivayet ettiğin hadisi bize de anlat." dediler. O da şu hadisi nakletti:

*Öyle bir fitne olacak ki, oturan ayakta olandan, ayakta olan yürüyenden, yürüyen koşturandan hayırlı olacaktır. Eğer böyle bir fitne zamanına yetişirsen, Allah'ın öldürülen kulu ol!*¹³⁷ Bunun üzerine Hâricîler ona:

"Bunu babanın Resulullah'dan rivayet ettiğini söylüyorsun öyle mi?" dediler ve bir nehir kenarına götürüp öldürdüler...

Hz. Ali onlardan Abdullah b. Habbab'ın katilini teslim etmelerini istedi. Ancak Hâricîler teslim etmeyip 'Hepimiz onun katiliyiz.' dediler. Bu durum üç defa tekrar etti. Bunun üzerine Hz. Ali taraftarlarına:

"Sıkı durun!" dedi ve çok geçmeden onlarla savaşıldı. Savaşta Hâricîlerin birbirlerine:

"Rab ile karşılaşmaya hazırlanın, ona gidiyoruz, cennetine gireceğiz." dedikleri rivayet edilir. Bu gruptan sonra başka bir grup da Hz. Ali ile savaştı.¹³⁸

Bu son cümlelerde görüldüğü üzere Hâricîler, kendilerinden farklı düşünen kimselere karşı tahammüllü değillerdir. Büyük günah işleyen kimseleri "tekfir" eden Hâricîler'e göre bu kimselerin canları kendilerine helaldir. Tahkîm olayındaki tavırları sebebiyle büyük günah işlediğini düşündükleri kişileri öldürmeyi de kendilerine hak sayan Hâricîler, bu kimseleri öldürmek üzere bir plan da yapmışlardır. İbnü'l-Cevzî bu planı *Telbîs*'te şöyle anlatır:

Abdurrahman b. Mülcem taraftarlarıyla bir araya geldi. Ölen arkadaşları için rahmet okuduktan sonra şöyle konuştular:

"Vallahi biz dünyada kalmaya istekli değiliz. Özellikle Allah için kınayıcıların kınamasından korkmayan kardeşlerimiz bu dünyadan gittikten sonra hiç değiliz. Bizler nefislerimizi Allah'a satmış ve bu sapık imamlardan başkalarına tutunmuşken, kardeşlerimizin öçlerini alır ve kulları bu sapık imamlardan rahatlatırız."¹³⁹

Muhammed b. Sad anlatır:

¹³⁶ Fığlalı, "Hâricîler", 16/169-175.

¹³⁷ Ebû Davud, Fiten:2; Tirmizî, Fiten:33

¹³⁸ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 92.

¹³⁹ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 92.

“Hâricîlerden üç kişi (Abdurrahman b. Mülcem, Bürek b. Abdullah, Amr b. Bekr et-Temîmî) Mekke’de bir araya geldiler. Ali, Muaviye ve Amr b. As’ı öldürmek üzerine sözleştiler ve insanları onlardan kurtarmak için ahitleştiler. İbn Mülcem:

“Ben Ali’nin hakkından gelirim” dedi. Berk b. Abdullah Muaviye’yi, Amr b. Bekr ise Amr b. As’ı öldürmek üzere sözleştiler. Bu sözü hiçbir şekilde bozmayacaklarına da yemin ettiler. İbn Mülcem karar verdiği gecenin sabahında Hz. Ali’yi sabah namazı için evinden çıkarken vurdu ve yüzünü yaraladı. Hz. Ali ‘Sakın adamı kaçırmayın.’ dedi ve adam tutuklandı.¹⁴⁰

Amr b. Âs ve Muaviye’yi öldürmeye gidenler ise istediklerini yapamadılar. Amr b. Âs rahatsız olması sebebiyle sabah namazı kıldırma görevini Hârice b. Huzafe’ye vermişti. Bu sebeple Hârice b. Huzâfe, Amr b. Âs sanılarak öldürülmüştür.¹⁴¹ Muaviye’yi öldürmeye giden Bürek ise Muaviye’yi kılıç ile yaralasa da öldürememiş ve tutuklanmıştır.¹⁴²

Amacına ulaşan tek kişi İbn Mülcem olmuştur. Yaralandıktan bir süre sonra şehit olan Hz. Ali’nin ardından İbn Mülcem de öldürülmüştür. Konuşturulmaya çalışıldıysa da direnmiş ve konuşmamıştır. İbnü’l-Cevzî’nin anlatımına göre Hz. Ali:

Vallahi o zehirli bir kılıç darbesiydi. Eğer Allah beni yaşatırsa onun cezasını ben vereceğim, dedi ancak şehit oldu. Hz. Ali’nin şehadetinden sonra İbn Mülcem de öldürülmek için çıkarıldı. Abdullah b. Cafer önce iki elini ve ayağını kesti. İbn Mülcem sıkılmadı ve konuşmadı. Gözleri kızdırılmış bir çiviyle oyuldu ancak yine rahatsız olmadı ve Alak suresinin ilk ayetlerini okumaya başladı. Sonra dilinin kesilmesi emredildi. Buna çok üzüldü ve ağlamaya başladı. Ona neye üzülp ağladığı sorulduğunda:

Bu dünyadan giderken Allah’ı zikredmeden gideceğime üzülyorum, dedi. O esmer biriydi ve alnında secde izi şeklinde bir siyahlık bulunuyordu. (Allah’ın laneti üzerine olsun.)¹⁴³

Hz. Ali’yi şehit etmek de Hâricîler’in durulmasına yetmemiştir. Hz. Ali’den sonra hilafet kısa süreliğine oğlu Hz. Hasan’a geçmişti. Muaviye ise hilafet için mücadeleye devam etmiştir. Hz. Hasan bir süre dirense belli şartlar ileri sürerek hilafeti devretmeyi kabul

¹⁴⁰ İbnü’l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 92.

¹⁴¹ Ahmet Önkâl, “Amr b. Âs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991), 3/79-81.

¹⁴² Ahmet Önkâl, “Bürek es-Samiri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), 6/492.

¹⁴³ İbnü’l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 92.

etmiştir.¹⁴⁴ Ancak Hâricîler Hz. Hasan'ın anlaşmasını da kabul etmemiş ve müşrik olduğu gerekçesiyle onunla da savaşılmaya çalışmışlardır.

Hâricîlerden Cerrah b. Sinan, Hz. Hasan'ın karşısına çıkıp:

“Babanın şirk koştugu gibi sende mi şirk koştun?” dediğini ve sonrasında da Hz. Hasan'ı baldırından yaraladığını anlatan İbnü'l-Cevzî Hâricîler'in emirlere karşı çıktığını ve çok değişik bir mezhepleri olduğunu söyler.¹⁴⁵

Emevîler döneminde de isyan faaliyetleri devam eden Hâricîlerle mücadeleler sürmüştür. Muaviye'nin halifeliğini tanımayan Hâricîler Ferve b. Nevfel öncülüğünde Kufe'de ayaklandı. Muaviye'nin sert tedbirlerle bastırdığı olaylar sonrası intikamdan vazgeçmeyen Hâricîler, hicrî 41 yılında Kûfe yakınlarındaki Nuhayle'de üçüncü defa isyan ettiler. Burada Ferv b. Nevfel'in öldürülmesinin ardından tekrar ayaklansalar da Muaviye'nin sert tutumu sebebiyle geri çekilip bir lider belirlemeye karar verdiler. İstişareler sonucu seçilen Müstevrîd b. Ullefe et-Teymî'ye biat ettiler. Müstevrîd, Abdullah b. Râsibî'den sonra şûra ile seçilen ilk liderdi.¹⁴⁶

Hâricîler'in devletle olan ilişkileri hep sorunlu olmuştur. Emevîler döneminde de devlete sık sık başkaldırmışlardır. Emevîler çoğunlukla Kûfe ve Basra'da yaşayan Hâricîler'e karşı sert müdahalelerde bulunmuşlardır. Özellikle Haccâc b. Yusuf'un valiliği döneminde neredeyse tamamen yok edildiler.¹⁴⁷

Hâricîler'in kendi içlerindeki bölünmeler de bu dönemlere rastlamaktadır. Yezid b. Muaviye'nin ölümüne kadar genel anlamda birlikte hareket eden Hâricîler bu dönemden sonra liderler etrafında birleşmeye başlamıştır.¹⁴⁸

Bu liderlerden ilki Nâfi b. Ezrak'tır(öl.65/685). Nâfi oldukça sert ve acımasız bir karaktere sahiptir ve bu karakter fırkanın görüşlerini de etkilemiştir. Onun aşırı görüşlerini benimsemeyenlerden ilki ise Necde b. Amr es-Sekafî'dir(öl.72/691).¹⁴⁹

İbnü'l-Cevzî'nin *Telbîs*'te Hâricîler arasındaki bu bölünmeyi şöyle anlatır:

Nafi b. Ezrak'ın arkadaşları “ Daruşşirk'te olduğumuz müddette biz de müşrik sayılırız. Oradan çıkınca ise Müslüman'ız. Bu görüşümüzü kabul etmeyenler ise müşriktir. Büyük günah işleyenler de yine müşriktir. Savaş durumu hasıl olduğunda bizim safımızda

¹⁴⁴ Bkz. Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend ed-Dîneverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, nşr. Muhammed el-Khudarî,(Mısır: As-Saade Yayıncılık,1330/1912), 220.

¹⁴⁵ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 92-93

¹⁴⁶ Fığlalı, “Hariciler”, 16/169-175.

¹⁴⁷ Fığlalı, “Hariciler”, 16/169-175.

¹⁴⁸ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 114-115.

¹⁴⁹ Bağdâdî, *el-Fark*, 63.

savaşmayanlar ise kafirdir.”¹⁵⁰ Hâricîler Müslüman kadın ve çocukları öldürmeyi mübah görerek müşrik olduklarına hükmettiler.

Necde b. Amr es-Sekafî Hâricîlerden olmasına rağmen bu görüşleri kabul etmedi ve Müslümanların canının ve malının haram olduğunu söyledi. Ezrâkîler “Kendilerinden olan günahkârlar günahları için cehennem ateşinden farklı bir şey ile azap görecekleler.” dediler.¹⁵¹

İbnü'l-Cevzî eserin ikinci bölümünde yaptığı tasnifte Hâricî fırkaları birbirinden ayıran görüşlere de yer vermiştir. Buna göre on iki Hâricî fırkası ve görüşleri şu şekildedir¹⁵²:

1.Ezrâkiyye: Nâfi b. Ezrak’a nispetle bu ismi almış olan fırka Hâricîler’in en büyük ve güçlü grubunu oluşturur. Ehl-i kibleyi tekfir ederler ve kimseyi Mümin kabul etmezler.

2.İbaziyye: Abdullah b. İbâz’a nispetle bu adla anılan fırka kendileri gibi düşünenlerin Mümin, kendilerinden farklı düşünenlerinse münafık olduğunu söylerlerdi.

3.Sa’lebiyye: Sa’lebe b. Mişkan tarafından kurulmuş bir fırkadır. Kaza ve kadere inanmazlar.

4.Hazimiyye: Hazım b. Ali’ye nispetle bu adla anılan fırka iman mahiyetinin ne olduğunu bilmedikleri için halkın tamamının mazur olduğunu savunur.

5.Halefiyye: Kadın veya erkek farkı olmaksızın cihadı terk edenin kafir olduğuna inanırlar.

6.Mekremiyye: Mekrem b. Abdullah el-Aclî’ye nispetle bu adla anılırlar. Kimsenin kimseye dokunma hakkı olmadığını söylerler. Çünkü kimin temiz kimin necis olduğunun bilinmeyeceğini savunurlar. Bir kimse temizlenip tevbe edinceye kadar onunla yemek yemezler. Namaz kılmayanı tekfir ederken buna gerekçe olarak namaz kılmamasını değil Allah’ı tanımamasını gösterirler.

7.Kenziyye: “Kimse malını başkasına veremez çünkü hakkı olmayabilir” anlayışına sahiptirler. Hak sahipleri ortaya çıkana kadar malları toprağa gömerler.

8.Şemrahiyye: Bu fırka mensupları yabancı kadınları reyhanlar olarak görürler ve bu kadınlara dokunmayı mübah sayarlar.

9.Ahnesiyye: Ahnes b. Kays’a bağlı olan kimselere verilen isimdir. Bu fırkaya göre kişinin amelleri öldükten sonra fayda ya da zarar veremez.

10.Mahkemiyye: Yaratılmış varlıkların hakemliğini kabul etmeler ve kabul edeni de tekfir ederler.

¹⁵⁰ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 93

¹⁵¹ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 93

¹⁵² İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 21-22

11.Mu'tezile: Hâricîler'in içinden bir fırkadır. Ali ve Muaviye arasındaki durum hakkında yorum yapmazlar, her iki tarafa da uzak olduklarını söylerler.

12.Meymuniyye: Meymun b. Hâlid'e tâbi olanlar bu isimle anılmaya başlamıştır. Taraftarlarından(dostlarından) rıza almadan iman edenin imanını geçersiz kabul ederler. Ayrıca bu grup erkek kardeşlerinin kızları(yeğen) ve kızlarının kızları(torun) ile evlenmeyi caiz görmüştür.

İbnü'l-Cevzî'nin Hâricîler hakkındaki tasnifi bu şekildedir. Bu tasnifte yer alan bazı fırkalar tek başına ele alınacak kadar büyük çaplı fırkalar olmamakla birlikte kendilerine özgü farklarını ortaya koymak bakımından oldukça önemlidir. İbnü'l-Cevzî'nin tasnif yaparken bu şekilde bir yöntem izlemesinde şüphesiz en önemli sebep fırka sayısında on ikiyi yakalama endişesidir. Bununla birlikte adını hiç anmadığı başka Hâricî fırkaları da vardır. Bu sebeple burada yapılan tasnifi tek başına değerlendirmek Hâricîler'i tanıma noktasında eksik kalacaktır.

Buradaki eksikliği daha net anlamak için klasik tasniflere bakmak anlamlı olacaktır. Örneğin Abdülkâhir el-Bağdâdî "*el-Fark Beyne'l-Fırak*" da Hâricîler'i yedi ana kola ayırmış ardından da bu ana kollardan türemiş alt kolları vermiştir.¹⁵³ Bu yedi ana fırka şunlardır:

- 1.Muhakimetü'l-Ûlâ
- 2.Ezârika
- 3.Necedât
- 4.Sufriyye
- 5.Acârîde
- 6.İbâdiyye
- 7.Şebîbiyye

Bu ana kollar içerisinde Acârîde sekiz, İbâdiyye ise dört alt kola ayrılmıştır. Acârîde'nin ayrıldığı alt kollar ise şu şekildedir:

- Hâzîmiyye
- Şuaybiyye
- Halîfiyye
- Ma'lumiyye
- Mechuliyye
- Saltıyye
- Hamziyye

¹⁵³ Bağdâdî, *el-Fark*, 54-82.

Se'alibe;

Se'alibe'nin imâmetini savunanlar

Ma'bediyye

Ahnesiyye

Şeybaniyye

Ruşeydiyye

Mukremiyye

Bu tasnifi detaylıca aktarmamızdaki esas sebep İbnü'l-Cevzî'nin tasnifindeki mantıkî hatanın net anlaşılmasını sağlayabilmektir. On iki fırkanın büyük çoğunluğu alt kollardan oluşmaktadır. Hâricîler'in tarihî oluşumunu anlatırken Ezârika'dan ilk ayrılan fırka olarak zikrettiği Necedât fırkasını bile yaptığı tasnife dahil etmemiştir. Mu'tezile'yi Hâricîler başlığına dahil etmesi de "yetmiş iki fırka tasnifi" bakımından başka bir sorundur. Çünkü Mu'tezile'yi ayrıca Kaderiyye içerisinde bir fırka olarak da değerlendirmiştir.¹⁵⁴İbnü'l-Cevzî, Mu'tezile'nin Hâricîler içerisinde çıktığına dair görüşünü şu şekilde ifade etmiştir:

"Hâricîlere göre, ilim ve zühd bir kişide birlikte olmadıkça ona imâmet verilmez. Ancak her ikisi de kendisinde varsa imam olabilir. Bunların arasından Mutezilîler çıkmıştır. Aklın iyiyi ve kötüyü ayırabileceğine inanırlar. Adalet aklın özgürlüğüdür, derler."¹⁵⁵

İbnü'l-Cevzî Mu'tezile'yi Hâricîler içerisinde çıkan bir fırka olarak görmesi sebebiyle Hâricîler içerisine dahil ederken görüşleri sebebiyle de Kaderiyye içerisinde zikretmiştir. İbnü'l-Cevzî onların görüşlerine eserin ilerleyen bölümlerinde şu şekilde yer vermiştir:

"Sonra sahabe zamanında Kaderîler ortaya çıktı. Yine bu dönemde Mürcie mezhebi ortaya çıktı ve ' Nasıl ki itaat küfre bir fayda sağlamıyorsa, günah da imana zarar vermez.' dediler. Mu'tezileler, felsefî kitapları okudular ancak bunları şeriatla karıştırdılar. Cevher, araz, zaman, mekan, kainat gibi lafızları çıkardılar. İlk tartışılan mesele ise Kuran'ın mahluk olup olmadığı meselesiydi. O dönemde bu tartışmaya ilmî kelimeler deniyordu. Bu tartışmaların ardından ilim, kudret, semî, basar ve hayat gibi sıfat meseleleri ortaya çıkmıştır. Mutezilîler bu sıfatları kabul etmediler. Allah zatında âlimdir ve kâdirdir dediler. Allah dilediğini doğru yola iletir."¹⁵⁶

İbnü'l-Cevzî'nin Mu'tezile'yi Hâricî fırkalar içine dahil etmesini Bağdâdî'ye dayandırdığını sanıyoruz. Nitekim Bağdâdî, Mu'tezile'nin kurucusu Vâsıl b. Atâ'nın,

¹⁵⁴ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 20-21

¹⁵⁵ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 93-94

¹⁵⁶ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 93-94

destekçisi Amr b. Ubeyd ile beraber, büyük günah işleyenlerin durumuyla ilgili yorumlarını (menzile beyne'l-menzileteyn prensibi) belirttikten sonra bu kimseleri 'muvahhid' olarak tanımladıklarını ve Hâricîler'e katıldıklarını belirtmiştir. "Vâsiliyye" olarak isimlendirdiği bu fırka için "Hâricîler'in kaypak bir şekli" yakıştırmasında bulunmuştur.¹⁵⁷

İbnü'l-Cevzî'nin on ikili tasnifinde yer alan Ezrakiyye, İbadiyye, Halefiyye, Meymuniyye, Kenziyye ve Ahnesiyye fırkaları ile ilgili verdiği bilgiler Ebû Muhammed Osman el-İrakî'nin(öl. 642/1245) *Fıraku'l-Müfterika*'sında da aynı şekilde yer almaktadır.¹⁵⁸ Bununla birlikte İbnü'l-Cevzî'nin Mahkemiyye olarak isimlendirdiği fırkayı Irakî Muhakkime olarak zikretmiş ve aynı bilgileri vermiştir.¹⁵⁹

Sonuç olarak İbnü'l-Cevzî tarihî serüvenlerine, düşüncelerine ve bölündükleri fırkalara kadar eserinde geniş bir yer ayırdığı Hâricîler'in görüşlerine katılmadığını da oldukça açık ve sert ifadelerle belirtmiştir:

"Onlar hakkında çokça hikaye anlatılmıştır. Oldukça ilginç mezhep anlayışları vardır. Onları daha fazla anlatarak konuyu uzatmak istemiyorum. Çünkü bizim asıl amacımız şeytanın bu ahmaklara oynadığı oyunlar ve onların da bu sebeple içine düştükleri şüphelerdir. Bu kimseler güncel olaylarla amel ediyorlardı.

Hiz. Ali, ensar ve muhacirin hatalı, kendilerininse doğru olduğuna inanıyorlardı. Çocukların kanlarını helal görürken bedeli ödenmemiş meyvenin yenmesini haram kabul ediyorlardı. Geceleyerek ve çokça yorularak ibadet ettiler. Teheccüdleri asla kaçırmadılar. İbn Mülcem dili kesilirken zikirden geri kalacağını düşünerek üzüldü ama Hiz. Ali'yi öldürmeyi helal saydı. Müslümanlara karşı kılıç kullanmaktan geri kalmadılar. Bu insanlar nasıl olup da ilimlerinin kıtlığını kabul etmeyip Hiz. Ali'den daha bilgili olduklarına kanaat getirdiler?"

"Zülhuveysıra Resulullah'a 'Adaletli ol çünkü adil davranmadın.' demişti. O kim, Resulullah kim? Şeytan onları bu alçak derecelere sürükledi. Bunlardan Allah'a sığınınız.

Muhammed b. İbrahim, Resulullah'dan şöyle işittim:

*Öyle kavimler çıkacak ki, onların namazlarını görünce kendi namazlarınızı beğenmeyeceksiniz, oruçlarını görünce kendi oruçlarınızı az göreceksiniz, amellerinizi görünce kendi amellerinizi azımsayacaksınız. Kuran okurlar ama Kuran boğazlarından aşağı geçmez. İşte onlar okun yaydan çıktığı gibi dinden çıkarlar.*¹⁶⁰

Abdullah b. Ubeyy Evfa Resulullah'ın şöyle dediğini duydum:

¹⁵⁷ Bağdâdî, *el-Fark*, 86.

¹⁵⁸ Ebu Muhammed Osman b. Abdullah b. el-Hasen el-İrakî el-Hanefî, *el-Fırakul Müfterika Beyne Ehliz-Zey' vez-Zendeka*, çev. Yaşar Kutluay, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1962), 13-24.

¹⁵⁹ el-İrakî, *el-Fıraku'l-Müfterika*, 23.

¹⁶⁰ Buhârî, "Menâkıb" 22 (No:3414); İbn Mace, *Mukaddime*: 12

*Hâricîler, cehennem ehlinin köpekleridir.*¹⁶¹

b. Kaderiyye/ Mu'tezile

Mu'tezile kelimesi 'ayrılıp uzaklaşmak' manasındaki "a-z-l" kökünden türemiştir. Kendilerini 'ehlu'l-adli ve't-tevhid' olarak tanımlasalar da daha çok 'Kaderiyye, Adliyye veya Mu'tezile' olarak şöhret kazanmışlardır.¹⁶²

Mu'tezile'nin tarihi seyir içerisinde bir mezhep haline gelmesinden önce, kelime olarak Mu'tezile'nin kullanılması Hâricîlerin ortaya çıktığı döneme yakındır. Hz. Ali devrinde yaşanan savaş ortamında Hâricîlerin aksine belli bir taraf tutmayıp, herhangi bir siyasî gruba da katılmayanları tanımlamak maksadıyla ayrılanlar anlamında bu kelime kullanılmıştır. Ancak bu kullanım mezhebî bir farklılığın ifadesinden çok niteleme amaçlı olmuştur.¹⁶³

Mu'tezile'nin kökleriyle ilgili rivayetlere bakıldığında Vâsıl b. Atâ(öl.131/748) ismi göze çarpmaktadır. Hasan Basrî(öl.110/728) ders verdiği sırada bir kimse kendisine büyük günah işleyenin durumunu sormuştur. O sırada Vâsıl hocasının cevabını beklemeden "büyük günah işleyen kimse açıkça mümin ya da kâfirdir denemez, o kimse 'menzile beyne'l-menileteyn' durumundadır, yani mümin de kafir de değildir." demiş ve hocasının yanından uzaklaşmıştır. Vâsıl'ın büyük günah işleyenlerin akıbetiyle ilgili hocasıyla yaşadığı bu tartışmadan sonra, Hasan Basrî'nin 'Vâsıl bizden ayrıldı'(i'tezele) demesi ile Mu'tezile'nin kuruluşunu irtibatlandıran Şehristânî'nin bu görüşü kabul görmüştür.¹⁶⁴

Şehristânî'den yüz yıl önce Bağdâdî'de Vâsıl'ın büyük günah meselesiyle ilgili bu yorumunu aktarmış ancak söz kesme meselesine değinmemiştir. Bağdâdî ayrıca, Vâsıl'ın, Ma'bed el-Cühenî'nin (öl. 83/702) Kader konusundaki görüşlerini savunduğunu ve insanları da buna inanmaya çağırdığını söylemiştir.¹⁶⁵

Vâsıl'a bu konuda ilk destek olan isim ise Amr b. Ubeyd(öl.144/761) olmuştur. Hatta bazı rivayetlerde Hasan Basrî ile tartışan kişinin Amr olduğu da söylenmektedir.¹⁶⁶

Mu'tezile'nin mezhepleşme sürecinde en az Vâsıl kadar önemli olan bir diğer isim ise Ebu'l-Huzeyl el-Allâf'dır(öl. 235/849-50). Zira Allâf, Mu'tezile'nin usulünü ortaya koyan öncü isimdir.¹⁶⁷ Halîfe Me'mun(öl.218/833) döneminde ilmî meclislerde yaptığı konuşmalarla

¹⁶¹ İbn Mace, Mukaddime:13.

¹⁶² Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 59.

¹⁶³ İlyas Çelebi, "Mu'tezile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020),31/391-401.

¹⁶⁴ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 60.

¹⁶⁵ Bağdâdî, *el-Fark*, 85-86.

¹⁶⁶ W.Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*, çev. Osman Demir,(İstanbul: Ketebe Yayınları,2021),317-321.

¹⁶⁷ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 61.

halifenin dikkatini çekmiş ve nihayetinde Me'mun'un Mu'tezile'ye intisâb etmesinde etkin bir rol oynamıştır.¹⁶⁸

Me'mun dönemindeki ilmî faaliyetler gittikçe geniş bir perspektif kazanmıştır. İlmî meclislerin yanında tercüme faaliyetlerini başlatan Me'mun, Beytü'l-Hikme'yi kurarak bu faaliyetlerin sistemli bir hâl kazanmasına da öncülük etmiştir.¹⁶⁹

Halifenin ilim merakı sebebiyle düzenlediği tartışma ortamları da zamanla şöhretini artırmıştır. Bu meclislerden birine Allâf'ın öğrencilerinden İbn Ebî Duâd((öl. 240/854) da davet edildi. Halife huzurunda yapılan tartışmada hitabeti ve zekasıyla halifenin dikkatini çekmeyi başaran İbn Ebî Duâd zamanla halifeye en yakın isimlerden biri haline gelmiştir. "Halku'l-Kur'an" meselesiyle ilgili görüşlerini halifeye kabul ettiren İbn Ebî Duâd, kendi görüşlerinin devlet politikası haline gelmesini de sağlamıştır. "Mihne" adıyla meşhur olan bu dönem boyunca devlet, Kuran'ın yaratılmış olduğunu kabul etmeyen pek çok âlimi baskı ve zorlama ile 'hizaya getirmeye' çalışmıştır.¹⁷⁰

Me'mun'un ardından Mu'tasım (öl. 227/842) ve Vâsık(öl. 232/847) dönemlerinde de devam eden Mihne uygulamaları boyunca Kuran hakkında tartışmalar iyice derinleşmeye başlamış ve Mütevekkil başa geçtiğinde de devam etmiştir. Nihayetinde halife Mütevekkil (öl. 247/861) bu tartışmaları yasaklamaya mecbur olmuştur.(el-cidal/el-kelam fi'l-Kur'an)¹⁷¹

Mihne süresince eziyetlere maruz kalan isimlerden en önemlisi hiç şüphesiz Ahmet b. Hanbel'dir. Gördüğü muameleye rağmen fikirlerinden taviz vermeyen Ahmet b. Hanbel, bu tutumu sebebiyle halk tarafından geniş bir destek görüyordu. Bu destekler Mihne sürecinin son bulmasıyla birlikte onu halkın lideri konumuna yükseltmiştir.¹⁷²

Mihne uygulamaları boyunca halkın tepkisini çeken Mu'tezile, Hanbelîliğin yükselmeye başlaması ile güç kaybı yaşamıştır. Bu durum Tuğrul Bey (öl. 455/1063) dönemine kadar da böyle devam etmiştir. Tuğrul Bey'in veziri Kündürî'nin (öl. 456/1064) Mu'tezilî olması sebebiyle geniş devlet desteği gören Mu'tezilîler bu dönemde yeniden güç kazanırken Eşariler bidatçi olarak nitelendirilip sürgün edilmişlerdir. Aralarında Beyhakî(öl.458/1066) ve Kuşeyrî(öl. 465/1072) gibi önemli isimlerin de bulunduğu pek çok

¹⁶⁸ Metin Yurdagür, "Ebû'l-Huzeyl el-Allâf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994),10/330-332.

¹⁶⁹ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, 326.

¹⁷⁰ Yusuf Şevki Yavuz, "İbn Ebû Duâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999), 19/430-431. Ayrıca Bkz. Hayrettin Yücesoy, "Mihne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020), 30/26-28.

¹⁷¹ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*, 414-415.

¹⁷² Yücesoy, "Mihne",30/26-28.

âlim Tuğrul Bey'den yardım istediye de bu durum vezir Kündürî'nin öldürülmesine kadar devam etmiştir.¹⁷³

Mu'tezile, bu dönemden sonra eski gücünü hiçbir zaman toparlayamasa da tümüyle kaybolduğunu söylemek mümkün değildir. Zira özellikle halife Me'mun döneminde, Kasım b. Ali er-Ressî(öl.246/860) ile başlayan Mu'tezile-Şîa yakınlaşması Yemen Zeydîliği içinde var olmaya devam etmiştir.¹⁷⁴

Mu'tezile'nin ortaya çıkışı kelâmî meselelere dayanmaktadır. Bu sebeple dinin aslî hükümlerinin akla uygun temellendirilip açıklanması için çabalamıştır. Nitekim İslam akâidinin sistematik ifadesi de ilk defa onlar tarafından yapılmıştır.¹⁷⁵ İtikadî görüşlerini “usûl-i hamse” başlığında toparlayan Mûtezilîler için bu esasları kabul etmek, Mûtezilî sayılmanın ön şartı sayılmıştır.¹⁷⁶ Ayrıca Mu'tezile'nin bu beş ilkesinin oluşumu bir anda değil, belli bir birikimden sonra olmuştur. Kâdî Abdulcebbâr(öl.415/1025)'ın *Şerhu Usûlü Hamse*'sinde detaylarına değindiği bu beş ilke oluşum sırasına göre şu şekildedir: ¹⁷⁷

1. el-Menzile Beyne'l-Menzileteyn: Vâsıl'ın büyük günah işleyenler hakkında söylediği bu görüş Mu'tezile'nin ilk itikadî görüşüdür. Buna göre büyük günah işleyen kimse için mümin ya da kafir denilemez. Bu kimse “iki yer arasında bir yerdedir.”¹⁷⁸

2. el-Va'd ve'l-Vaîd: Birisinin yaptığı iyilik ya da sağladığı fayda sebebiyle ödüllendirilmesine ‘el-Va'd’; yaptığı bir kötülük ya da açtığı bir zarar sebebiyle ileride cezalandırılmasına ise ‘el-Vaîd’ denmektedir. Bu ödül ve cezanın ‘gelecekte’ verileceğine inanmak da bu ilkenin ayrılmaz bir parçasıdır.¹⁷⁹

3. el-Emru bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehyi ani'l-Münker: ‘İyiliği emredip, kötülüğü yasaklamak’ olarak tercüme edebileceğimiz bu ilkeye göre bir Müslüman için iyiliği emredip kötülükten sakındırmak mecburi bir haldir.¹⁸⁰

4. Tevhîd: Arapça'da bir ve tek manalarına gelen ‘vahd’ kökünden türeyen Tevhîd ilkesi ‘Allah’ın zât, sıfat ve fiillerinde bir ve tek olduğunu kabul etmek” anlamında kullanılır. Kâdî Abdulcebbâr'ın beş esası anlatırken anlatmaya başladığı ilk esas “Tevhîd”dir.¹⁸¹ Bu

¹⁷³ Çelebi, “Mu'tezile”, 31/391-401.

¹⁷⁴ Halil İbrahim Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, (Ankara: DİB Yayınları, 2016), 202.

¹⁷⁵ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 207.

¹⁷⁶ Ebü'l-Hüseyn Abdürrahîm b. Muhammed b. Osmân el-Hayyât, *Kitâbü'l-İhtisâr*, çev. Metin Yıldız, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 197.

¹⁷⁷ Metin Yurdağür, “Kâdî Abdulcebbâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001) 24/103-105.

¹⁷⁸ Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdulcebbâr b. Ahmed b. Abdulcebbâr el-Hemedânî, *Şerh 'ul-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 1/225.

¹⁷⁹ Kâdî Abdulcebbâr, *Şerh 'ul-Usûli'l-Hamse*, 219.

¹⁸⁰ Kâdî Abdulcebbâr, *Şerh 'ul-Usûli'l-Hamse*, 235.

¹⁸¹ Kâdî Abdulcebbâr, *Şerh 'ul-Usûli'l-Hamse*, 209-213.

durum Mûtezilîler'in sıfatlar konusundaki hassasiyetleri ile yakından ilgilidir. Mûtezilî kelamcılar Tevhîd ilkesi bağlamında pek çok meseleyi de tartışmışlardır. Bunlardan sıfatlar meselesi ve Kuran'ın mahluk olup olmadığı meselesi Mu'tezile için ayrıca önemlidir.¹⁸² Bu kadar önemli görülme sebebi, *taaddüd-ü kudemâ* yani Allah dışında kadîm varlıkların sayısını çoğaltma endişesidir.¹⁸³

5. Adl: Doğru olmak, doğru davranmak ya da eşitleme gibi anlamlara gelen bu ilke Mu'tezile kelâmında Tevhîd prensibinden sonra önemli bir konumdur.¹⁸⁴ Kendilerini "ehlü'l-adl ve't-Tevhîd" olarak isimlendirmelerinde de bu durumun önemli bir payı vardır. Kader ve iradeyle ilgili tartışmalara adl ilkesi doğrultusunda cevap aranmıştır.¹⁸⁵ Allah'ın insanları özgür olmadıkları bir eylemden dolayı cezalandırmasının adaletsiz olacağı görüşünü benimsemişlerdir.¹⁸⁶

Mu'tezile tarihi ve görüşleri hakkındaki bu genel bilgilerden sonra İbnü'l-Cevzî'nin *Telbîs*'inde onlar hakkında söylediklerine bakalım. İbnü'l-Cevzî, *Telbîs*'in ikinci bölümünde yaptığı sınıflamada Mu'tezile'yi hem Hâricîler içinde bir grup olarak hem de "Kaderiyye" ismiyle ayrı bir fırka olarak zikretmiştir. Bunu tezimizde *Telbîsü İblîs'in İçeriği* başlığında oluşturduğumuz tabloda detaylı olarak göstermiştik. Yine "Hâricilik" başlığında da bunun gerekçelerini ortaya koyduk. Burada şu detay önemlidir. Hâricîler içerisinde sınıflamaya dahil ederken yaptığı tanımlamada Mu'tezile için "Ali ve Muaviye arasındaki durumu bilmemeleri sebebiyle her iki taraftan da uzak duranlar" ifadelerini kullanırken; Kaderiyye içerisinde sınıflamaya dahil ederken ise "Ru'yetullah'ı inkar ederler ve Kur'an'ın mahluk olduğunu savunurlar" ifadelerini kullanmıştır.¹⁸⁷

Bu ifadelerle bakıldığında açıkça görülmektedir ki İbnü'l-Cevzî Mu'tezile'yi imâmet konusunda benzer düşünceleri sebebiyle Hâricîler'e dahil ederken; itikâdî konulardaki özgün görüşleri sebebiyle de Kaderiyye'ye dahil etmiştir.

Kaderiyye'yi de kendi içinde on iki fırkaya ayırmıştır.¹⁸⁸ Bu fırkalar ve farklılaştıkları görüşleri ise şu şekildedir:

1-Ahmeriyye: Allah'ın adil olmasını belli bir şarta bağlarlar. Bu şart kişilerin fiillerine malik olmaları ve Allah'ın fiil ile fail arasına girmemesidir.

¹⁸² Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*, 364-370.

¹⁸³ Halil Çurak, "ŞEHİRİSTÂNÎ'NİN AHVAL TEORİSİNİ ELEŞTİRİSİ", *Universal Journal of Theology* 2/2 (30 Haziran 2017), 162-174.

¹⁸⁴ Bekir Topaloğlu, "Adl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988), 1/387.

¹⁸⁵ Kâdî Abdülcebbar, *Şerh 'ul-Usûli'l-Hamse*, 215-219.

¹⁸⁶ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*, 348.

¹⁸⁷ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 20-21

¹⁸⁸ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 20-21.

2-Seneviyye: Düalist sistemi yani iki tanrı inancını kabul edenlerin genel adı olan Seneviyye'yi Mu'tezile içerisinde ele alan İbnü'l-Cevzî'nin bunu yapma sebebi onların tanrı ve kötülük ilişkisine(teodise) yaptıkları açıklamadan kaynaklandığını söylemek mümkündür.¹⁸⁹ Nitekim İbnü'l-Cevzî'de bu noktaya dikkat çekmiş ve onların 'İyiliklerin Allah'dan, kötülüklerin ise şeytandan olduğu' yönündeki söylemleri sebebiyle bu şekilde anıldıklarını belirtmiştir.

3-Mu'tezile: Ru'yetullah meselesine itirazları ve Kuran'ın yaratılmışlığını savunmaları sebebiyle Mu'tezile'yi Kaderiyye içerisinde ayrı bir başlık olarak da ele almıştır.

4-Keysâniyye: Bağdâdî ve Şehristânî'nin Şîa içerisinde dahil ettiği Keysâniyye'yi¹⁹⁰ İbnü'l Cevzî Mu'tezile içerisinde ele alır. Bu fırkanın, kulun fiillerinin failinin Allah mı kul mu olduğunun bilinemeyeceğini savunduğunu söyler. Ayrıca ölüm sonrası insanlara mükafat mı ceza mı verileceğinin bilinemeyeceğini savunur.

5-Şeytânîyye: Muhammed b. Ali b. en-Numan'ın (öl. 160/777) yolundan gidenler bu isimle anılıyorlardı. Çünkü kendisinin lakabı “Şeytânüttâk”dır. Şeytânüttâk ilk Şii kelamcılarındandır.¹⁹¹ İbnü'l-Cevzî bu fırkaya mensup kimselerin, şeytanı Allah'ın yaratmadığına inandıklarını söyler.

6-Şerîkiyye: İbnü'l-Cevzî'ye göre küfür dışındaki tüm kötülüklerin önceden takdir edildiğine inanaların ortak adıdır.

7-Vehmiyye: İbnü'l-Cevzî, mahlûkâtın söz ve eylemlerinin zâtı olmadığı gibi iyilik ve kötülüğün de zâtı olmadığını savunanlar olarak tanımladığı Vehmiyye'yi de Mu'tezile içerisinde dahil etmiştir.

8-Râvendiyye: Abdullah er-Râvendi(öl. 2/6 yy), Ebû Haşim'in ölümüyle birlikte imâmetin Ali soyundan, Abbas soyuna geçtiğine inanıyordu. Kendisine tâbi olanlar da Râvendiyye olarak isimlendirilmişlerdir ve gulâtan Keysaniyye'nin bir koludur.¹⁹² İbnü'l-Cevzî bu fırkanın nasih ya da mensuh farketmeksizin Allah tarafından indirilmiş dört kutsal kitapla da amel edilebileceğine inandıklarını söylemiştir.

¹⁸⁹ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*, 359-363.

¹⁹⁰ Bağdâdî, *el-Fark*, 31.

¹⁹¹ Halil İbrahim Bulut, “Şeytânüttâk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010), 39/104.

¹⁹² Mustafa Öz, “Keysâniyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2022), 25/362-363. Ayrıca bkz. İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblis* (thk. Ahmed b. Osman el-Mezid), 1/177.

9-Bütriyye: Hasan b. Salih'e (öl. 168/784-85) tâbi olanlar anlamında Salihîyye olarak da anılan fırka Zeydiyye'nin bir koludur.¹⁹³ İbnü'l-Cevzî bu fırkanın günah işlendikten sonra edilen tevbenin kabul olmayacağına inandığını belirtmiştir.

10-Nâkisiyye: İbnü'l-Cevzî bu fırka hakkında kısaca "Allah resulüne biat etmeyenleri günahkâr saymazlardı." demiştir.

11-Kâsitiyye: "Dünyaya dair talepleri zühdün önüne koyanlar." olarak açıklamıştır.

12-Nazzâmiyye: Mu'tezile'nin öncülerinden İbrahim en-Nazzâm'ın yolundan gidenlere verilen isimdir. Nazzâm Mu'tezile'nin genel prensiplerini benimsemenin yanında özgün fikirlerde geliştirmiş bir kelamcıdır. Bunun en bilinen örnekleri sarfe ve tafrâ teorileridir.¹⁹⁴ İbnü'l-Cevzî bu fırkanın diğer fırkalardan "Allah'ın bir şey olduğunu savunanları tekfir etmeleri" sebebiyle ayrıldığını aktarmıştır.

İbnü'l-Cevzî'nin burada zikrettiği on iki Mu'tezile fırkasından Seneviyye, Râvendîyye, Nâkisiyye, Kâsitiyye ve Nazzâmiyye fırkaları hakkında verdiği bilgiler Irakî'nin *Fırak'ul-Müfterika*'sı ile önemli ölçüde uyum içerisindedir.¹⁹⁵

İbnü'l-Cevzî'nin *Telbîs*'in ilerleyen bölümlerinde Kaderiyye ile ilgili verdiği bilgilere bakıldığında ikinci bölümde yaptığı bu tasnife bağlı kalmadığı açıkça görülmektedir. Nitekim Mu'tezile'nin önde gelen savunucusu Allâf'a atfedilen Huzeyliyye fırkasına atfedilen şu görüşü¹⁹⁶ Hanbelî fakihlerinden Kadı Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'dan (öl. 458/1066) rivayetle aktarmıştır:

"Allah'ın cennet ehline nimet, cehennem ehline azap verme gücü yoktur. Bu sebeple bizim Allah'tan korkmamıza ya da ona rağbet etmemize gerek yoktur. Zira onun hayra da şerre de gücü yetmez..."¹⁹⁷

Bu ve benzeri rivayetlere eserinde yer veren İbnü'l-Cevzî'nin Mutezilîler'e Hanbelî perspektifinden baktığını söylemek yanlış olmayacaktır. Nitekim kendi görüşlerini aktarırken kullandığı ifadeler Mu'tezile'ye ve Kelam ilmine olan karşıtlığını açıkça ortaya koymaktadır.

"Şeytan bazı kimseleri taklitten soğutarak Kelam ilmiyle meşgul olmayı süslü gösterdi. Felsefecilerin sözleriyle ilgilenip avamın kademesini aşmayı yeğlediler... Ümmetin fakihleri Kelam ilminin cahili olduklarından değil, aksine tartışmaların dertlere şifa

¹⁹³Yusuf Gökalp, "Zeydiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), 44/328-331.

¹⁹⁴ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 64-65.

¹⁹⁵ el-Irakî, *Fıraku'l-Müfterika*, 47- 55.

¹⁹⁶ Bağdâdî, *el-Fark*, 89.

¹⁹⁷ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 81.

olmayacağını anladıkları için sessiz kaldılar. O kadar ki, bu tartışmaların sağlam kimseyi bile hasta ettiğini gördüler. Bu sebeple kelamla ilgilenmediler ve ilgilenmekten de men ettiler.”¹⁹⁸

Görüldüğü üzere İbnü'l-Cevzî, Kelam ilmi hakkında selefin çizgisini benimsemiş ve tıpkı onlar gibi bazı konuların konuşulmasını dahi doğru bulmamıştır. Nitekim Selef ve ehl-i hadis anlayışını öven pek çok rivayete de eserde yer vermiştir.¹⁹⁹ Ayrıca Cebriye, Mürcie ve Mu'tezile için 'çirkin mezhepler' nitelemesini yapan İbnü'l-Cevzî bu mezhepleri ortaya çıkaran ilimlerden de Allah'a sığındığını belirtmiştir. Hz. Muhammed döneminde sadece imanın emredildiğini, Kelamcılar gibi araştırma yapmanın ise emredilmediğini söyler.²⁰⁰

Mu'tezile'nin Kur'an'ın mahluk olduğu hakkındaki görüşünü de asla kabul etmez. Şeytanın kelamcılara kurduğu tuzaklardan korunmanın yolunu Hz. Muhammed, sahabe ve tabiinin ispat yollarını kullanmak olduğunu söyleyen İbnü'l-Cevzî bu konulardaki ayet ve hadislerde tesir altında kalmayı ya da te'vil yapmayı da uygun bulmamış ve Kuran'ın asla bir mahluk olmadığını vurgulamıştır.²⁰¹

Hz. Ali'nin “Allah'a yemin olsun ki, ben hiçbir mahlukun hakemliğini kabul etmedim. Ancak bu Kur'an'ın hakemliğini kabul ettim...” sözünü ve Ahmet b. Hanbel'in, kişilerin Selef-i Salihîn'in yolundan çıkması endişesiyle Kur'an'ın telaffuzu mahluktur veya değildir denmesini yasaklamasını kendi görüşüne delil olarak göstermiştir.²⁰²

İbnü'l-Cevzî'nin burda yaptığı tasnife bakıldığında Kaderiyye'yi Mu'tezile ile eş anlamda kullanmadığı aksine Mu'tezile'yi Kaderiyye içinde bir fırka olarak değerlendirdiği görülmektedir. Kaderiyye'nin bu şekilde genel bir başlık olarak kullanılmasına başka kelamcılarda da rastlamak mümkündür. El-Pezdevî (öl. 493/1100) buna örnek olarak verilebilir. Nitekim o da Mu'tezile, Bekriyye, Dırâriyye, Hüseyniyye, Züheriyye, Zabıraşaiyya, Tümeniyye ve felsefecileri Kaderiyye başlığında toplamıştır.²⁰³

İbnü'l-Cevzî'nin Kaderiyye içerisinde değerlendirdiği Seneviyye, Şehristânî'de “Ehl-i Kitap'tan Olma İhtimali Bulunanlar” başlığı içerisinde değerlendirilmiş ve daha genel bir perspektifte ele alınmıştır.²⁰⁴ Şehristânî burada Kaderiyye içerisinde değerlendirilen

¹⁹⁸ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 80.

¹⁹⁹ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 82.

²⁰⁰ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 83.

²⁰¹ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 86.

²⁰² İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 86.

²⁰³ Osman Aydın, “Kaderî Anlayışın ilk Tezahürler”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 16/2(2003),250.

²⁰⁴ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 223.

Keysâniyye'yi Şîa'nın ana kollarından biri olarak ele alırken²⁰⁵, Bütriyye'yi ise Zeydiyye içerisinde bir fırka olarak değerlendirir.²⁰⁶

c-Mürcie

Geciktirmek ve ertelemek gibi anlamlar barındıran “irca” kökünden ya da ümit vermek manasındaki “reca” kökünden türediği ile ilgili ihtilafalar bulunmakla birlikte Mürcie kelimesinin “irca” kökünden türemiş bir kelime olduğu kuvvetle muhtemeldir.²⁰⁷ Nitekim Şehristânî'de bunu kabul etmiş ve Mürcie'nin ameli imandan sonraya bırakmaları sebebiyle bu ismi aldığını söylemiştir. Buna bir başka delil ise Mürcie'nin büyük günah işleyenlerin hükmünün dünyada iken verilemeyeceğini ve bu hükmün kıyamet gününe bırakılmasıyla ilgili görüşüdür.²⁰⁸ Reca kökünden geldiğini kabul edenlerin bu kabullerinin sebebini ise Mürcie'nin “ Küfrün yanında kulluğun bir faydası olmadığı gibi iman yanında kötülüğün de bir önemi yoktur.” düşüncesi yatmaktadır.²⁰⁹

Mürcie'nin ortaya çıkışında pek çok neden sayılmaktadır. Bu nedenlerden ilki Hâricîler'in baskıcı yapısı ve sert tutumlarıdır. Hâricîler'in tahkimi kabul eden herkesi tekfir etmeleri ve bu kimselerin kanlarını helal saymaları toplumda ciddi tepki toplamış ve yeni bir blokun oluşmasına sebep olmuştur. Büyük çoğunluğu Arap olmayan Müslümanlardan oluşan bu blok zamanla Mürcie olarak anılmaya başlamıştır.²¹⁰

Mürcie'nin ortaya çıkışında etkili olan ikinci sebep ise kabilecilik anlayışıdır. Cahiliyye döneminin bir bakiyesi olan kabilecilik anlayışı sebebiyle toplumda ciddi çekişmeler yaşanmıştır. Bunlardan biri de tarihi Ümeyyeoğulları ve Haşimoğulları arasındaki çekişmedir. Hz. Peygamber'in Haşimoğulları'ndan olması sebebiyle Ümeyyeoğulları'na karşı daha nüfuzlu konumda bulunan Haşimoğulları Hz. Peygamber'in ardından bu nüfuzlu konumlarını kaybetmişlerdir. Zira İslam'ın ilk halifesi Hz. Ebû Bekir Haşimoğulları'ndan değildir. Ayrıca üçüncü halife Hz. Osman'ın Ümeyyeoğulları'ndan olması, Ümeyyeoğulları'nın yeniden Haşimoğulları'nın önüne geçmesine sebep olmuştur.

Hız. Osman'ın Ümeyyeoğulları'ndan olması sebebiyle hilafeti döneminde devlet görevlerinin önemli bir bölümünü kendi akrabalarına tahsis ettiği bilinmektedir. Bu akrabalarından biri de Şam valisi Muaviye'dir. Hz. Osman'ın şehit edilmesinin ardından

²⁰⁵ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 135.

²⁰⁶ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 146.

²⁰⁷ Sönmez Kutlu, “Mürcie”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006), 32/41-45.

²⁰⁸ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 129.

²⁰⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 129.

²¹⁰ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 179-180.

hilafetin tekrar Haşimoğulları'ndan birine geçmesini istemeyen Muaviye, Hz. Ali'ye biat etmemiştir. Sıffın Savaşı'nın ardından yaşanan olaylar Hz. Ali'nin bir Hâricî tarafından şehit edilmesi ile sonuçlanmış ve hilafet Hz. Hasan'a geçmiştir. Ancak Hz. Hasan'ın hilafeti belli şartlarla Muaviye'ye teslim etmesi, Ümeyyeoğulları'nın iktidarı tekrar ele alıp pekiştirmesine sebep olmuştur. Bu siyasi çekişmeler içerisinde bir grup ise bu çekişmelerden uzak kalmayı başararak Hz. Ali'nin veya Muaviye'nin tarafında yer almamıştır. İşte bu tarafsız grup Mürcie'nin çekirdeğini oluşturmuştur.²¹¹

Hz. Osman'ın hilafetinin son zamanlarında başlayan fitne hareketleri boyunca Hz. Osman ya da Hz. Ali'den herhangi birinin tarafı olmaktan ısrarla kaçınan, ilk defa Hz. Osman'ın şehadetinden sonra Medine'ye gelen ve çoğunluğu gazilerden oluşan tarafsızlar grubu olduğu bilinmektedir. Bu gruba “Şükkâk” (Şüpheciler) da denmiştir. Bu şekilde anılmaları Medine'ye geldiklerinde birbirine düşman olmuş İslam topluluğundan hangi tarafın haklı olduğuna dair şüphe duymaları sebebiyledir. “Kendi haklılığını savunan her grubun mensupları kendi içinde güvenilir ve doğruluğu kabul edilen kimselerdir. Bu gruplara karşı nefret beslemek ya da lanet etmek mümkün değildir. Bu sebeple en doğrusu onların durumunu Allah'a havale etmektir.” diyerek Mürcie'nin temellerini atan bu grup elbette yalnızca gazilerden oluşmuyordu. Hz. Ali ve Muaviye arasında gerçekleşen Sıffın Savaşı'na katılmayan önemli sahâbîler de bu grup içerisine anılmıştır. Önderliğini Abdullah b. Ömer'in yaptığı bu sahâbîler içerisinde Sa'd b. Ebî Vakkas, Muhammed b. Mesleme ve Üsâme b. Zeyd gibi önemli isimler de yer almıştır. Ümmeti derinden etkileyen fitne hareketlerine karşı durmayı fazilet saymış, iktidarı ele geçiren kim olursa olsun isyandan uzak durmuş ve ehl-i kible ile savaşmayı haram görmüşlerdir. Zalimliği ile meşhur vali Haccâc ve Hâricî lider Necde b. Amir gibi isimlerin arkasında bile namaz kılmaları sebebiyle eleştirilen bu grubun özellikle hilafetin Muaviye'ye geçmesiyle başlayan Emevî iktidarı süresince hareket alanı gittikçe genişlemiştir.²¹²

Yukarıda zikrettiğimiz bütün bu rivayetler Mürcie'nin teşekkülünde tek başına kabul edilebilecek durumda değildir. Zira burada zikrettiğimiz isimlerin doğrudan Mürcie'yi oluşturan isimler olduğu söylenememekle birlikte yalnızca Mürcie'nin ilk nüvelerinden olduğu söylenebilir.²¹³ Mürcie'nin teşekkülünün genellikle 60-75/679-694 yılları arasında olduğu kabul edilmiştir. Zira Muaviye iktidarında başlatılan Hz. Ali'yi lanetleme ve Hz. Osman'ı övme politikası halkın büyük bölümünün tepkisine neden olmuş ve “irca” yani “Hz.

²¹¹ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 180-181.

²¹² Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 182.

²¹³ Kutlu, “Mürcie”, 32/41-45.

Ali ve Hz. Osman hakkında hükmün sonraya bırakılması” fikrini güçlendirmiştir. Bunun sonucunda da irca fikri siyasi bir tavır halini almıştır.²¹⁴

Emevîler’in halk üzerindeki baskısı ve Mevali politikaları gibi sebeplerle halkta oluşan tepki, isyan karşıtı, uzlaşmacı, birlik ve barış yanlısı bir hareket olan Mürcie’nin siyasi bir fırkaya dönüşmesinde etkin rol oynamıştır.²¹⁵

Abbasiler’in iktidarı ele geçirmesi ile birlikte baskı ve zulmün sona ereceği düşüncesi ile başlangıçta Abbasiler’e destek veren Mürciîler Abbasiler’in de benzer uygulamalarını gördükten sonra muhalefet etmeye başlamışlardır. Bununla birlikte Hâricî ve Şii grupların yayılcı faaliyetlerine engel olmaları için özellikle Horasan bölgesinde Abbasi yönetiminin desteğini almışlar ve devlet yönetiminde söz sahibi de olmuşlardır. Zaman içerisinde akâid problemlerinden ziyade fikhî meselelerle ilgilenmeye başlayan Mürciîler zamanla eski başarılarını yitirmişlerdir. Mihne hareketleri esnasında devletin resmi politikasına itiraz etmemeleri sebebiyle Mu’tezile ile aynı konumda anılmaya başlanmışlardır. Mürcie Belh, Nişabur, Semerkant ve Fergana gibi İslam başkentlerinde faaliyetlerini artırdı. Özellikle Mürcie’nin en önemli temsilcisi Ebû Hanife’nin(öl. 150/767) fikhî meselelere yaklaşımı sebebiyle Kûfe Mürcîâbâd olarak anılmaya başlanmıştır. Ebû Hanife’nin vefatının ardından Kûfe’deki öğrencileri fikhî eserlerine yoğunlaştılar da Belh, Nişabur, Semerkant ve Rey’deki öğrencileri akâid görüşlerini de incelemiştir. Özellikle Semerkant’ta ortaya çıkan Mâturidilik ehl-i sünnet çizgisi içerisinde varlığını korumayı başarmıştır.²¹⁶

Akâid ve fıkıh konularında her zaman akli önceleyen Mürciîler’in bu özelliğe sahip ilk fırka oldukları söylenmiştir. Mürcie’yi diğer fırkalardan ayıran belli başlı görüşlere burada yer vermekte fayda görüyoruz.²¹⁷

İmanı kalbin marifeti ya da tasdiki olarak kabul eden Mürcie iman ile ameli birbirinden ayırmıştır. İman yalnızca küfür olduğunda yok olur diyen Mürcie için bir insan aynı anda hem kafir hem de mümin olamaz.²¹⁸

İman ve ameli birbirinden ayrı değerlendirmelerinin büyük günah işleyenlerin tekfir edilmesine karşı bir duruş olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Zira Mürcie’ye göre büyük günah işleyen kimseler kalplerindeki iman sebebiyle Mümin iken, yaptıkları günahlar sebebiyle ise fasık veya günahkâr sayılırlar. Bu kimselerin durumunu yalnızca Allah bilir ve dilerse affeder.

²¹⁴ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 183.

²¹⁵ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 183; Kutlu, “Mürcie”, 32/41-45.

²¹⁶ Kutlu, “Mürcie”, 32/41-45.

²¹⁷ Kutlu, “Mürcie”, 32/41-45.

²¹⁸ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 527.

Mürcie'nin ortaya koyduğu bu görüş zaman içerisinde ehl-i sünnetin temel görüşlerinden birine dönüşmüştür.²¹⁹

Mürcie imanda istisnayı yani “İnşallah müminim” gibi ifadeler kullanmayı kabul etmemiş ve imanın artıp eksilen bir şey olmadığını savunmuşlardır. Ayrıca tüm Müslümanların iman konusunda birbirine eşit olduğunu ve iman ile İslam'ın aynı şeyler olduğunu söylemişlerdir.²²⁰

Mu'tezile'nin beş esasında va'd ve vâid konusunda da görüşlerini “Allah va'dinden dönmez ancak vâidde dilerse istisna yapabilir” şeklinde açıklamışlardır. Burada söylenmek istenen iyilikler muhakkak ödüllendirilirken Allah'ın dilerse kötülöklere ceza vermeyebileceğidir. Zira onlara göre va'd yani ödöl bir üstünlük ve fazilet iken, vâid yani cezalandırma bir adalet vesilesidir. Sonuç olarak Mürcie'nin görüşlerinin büyük günah işleyenler ve va'd-vâid meselesi üzerinden şekillendiği söylenebilir.²²¹

Mürcie zaman içerisinde Gaylâniyye, Sevbâniyye, Şimriyye, Cehmiyye, Yûnusiyye, Gassâniyye, Tûmeniyye, Merîsiyye, Neccâriyye ve Kerrâmiyye gibi gruplara ayrılmıştır.²²² Bu grupların tam sayısı hakkında farklı bilgiler de mevcuttur. Örneğin Şehristânî'nin Yûnusiyye, Ubeydiyye, Gassâniyye, Sevbâniyye, Tûmeniyye ve Salihîyye fırkaları ile altı grup olarak incelediği Mürcie'yi²²³ Bağdâdî beş grupta incelemiştir. Bunlar; Yûnusiyye, Gassaniyye, Tûmeniyye, Sevbaniyye ve Merîsiyye'dir.²²⁴

İbnü'l-Cevzî'nin eserin ikinci bölümünde yaptığı yetmiş iki fırka tasnifinde on iki fırkaya ayırdığı fırkalardan biri de Mürcie'dir. Bununla birlikte eserin incelediğimiz nüshasında Mürcie'nin on iki fırkası içinde Ameliyye'nin zikredilmediğini ve fırka sayısının on birde kaldığını belirtmiştik. Ameliyye fırkasının yalnızca tahkikli Riyad nüshasında geçtiğini de söylemiştik. *Telbîs*'de adı geçen Mürcie fırkaları; Târîkiyye, Sâ'ibiyye, Râciyye, Şakkîyye, Behsiyye, Menkusiyye, Müstesniyye, Müşebbihe, Haşviyye, Zahirîyye, Bid'iyye²²⁵ ve Ameliyye'dir.²²⁶ Bu fırkalar hakkında İbnü'l-Cevzî'nin söyledikleri şu şekildedir:

1. **Târîkiyye:** Allah'ın kullarına hiçbir vaciplik vermeyip, onlardan sadece kendisine iman etmelerini yeterli gördüğünü söylerler. İman eden kimsenin dilediği gibi davranmakta özgür olduğunu söylerler.

²¹⁹ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 527-528.

²²⁰ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 528-529.

²²¹ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 191.

²²² Eş'ari, *Makâlât*, 137-144; Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 192.

²²³ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 129-135.

²²⁴ Bağdâdî, *el-Fark*, 148-152.

²²⁵ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 22-23.

²²⁶ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs* (thk. Ahmed b. Osman el-Mezid), 1/186.

2. **Sâ'ibiyye:** Allah'ın yarattığı kullarını istedikleri gibi davranmakta serbest bıraktığını savunurlar.
3. **Râciyye:** Allah'a itaat edene itaatkâr demeyeceğimiz gibi asi olana da isyankâr söyleyemeyiz, derler. Çünkü kişinin durumunu yalnızca Allah bilir derler.
4. **Şakkiyye:** Taatler imandan değildir derler.
5. **Beyhesiyye:** İman bilmektir deyip hak ile batılı ve helal ile haramı bilmeyenleri tekfir ederler.
6. **Menkusiyye:** İman artmaz ve eksilmez derler.
7. **Müstesniyye:** İmanda istisnayı kabul etmezler.
8. **Müşebbihe:** Allah'ın eli ya da gözü tıpkı insanlar gibidir, derler.
9. **Haşviyye:** Tüm hadislerin hükmünü aynı kabul ederler. Nafile ibadetleri terk etmek farz ibadeti terk etmek gibidir derler.
10. **Zahiriyye:** Kıyası reddederler.
11. **Bid'iyye:** İslam ümmetinde bidatleri ilk kez ortaya koyanlardır.
12. **Ameliyye:** İman ameldir, derler.

İbnü'l-Cevzî'nin burada Mürcie içerisinde zikrettiği bu fırkalardan Târikiyye hakkında verdiği bilgilere diğer makâlat eserlerinde rastlamadık. Nitekim tahkikli nüshada da bu duruma dikkat çekilmiştir. Muhakkik, Târikiyye fırkası ile ilgili bu bilgilerin yalnızca Ebu'l Kâsım el-Belhî'nin (öl. 319/931) Makâlat'ında rastlandığını söylemiştir.²²⁷ Yine bu tasnifte yer alan Sâ'ibiyye hakkında verilen bilgilere bakıldığında Irakî'nin *Fıraku'l-Müfterika*'sında geçen Sâibiyye²²⁸ ile aynı şeylerden bahsettiği görülür. İbnü'l-Cevzî'nin Mürcie fırkalarından biri olarak gördüğü Müşebbihe'yi, Irakî başlı başına bir fırka olarak ele almış ve Sâibiyye'yi de onun kollarından biri olarak incelemiştir.

Râciyye fırkası ile ilgili bilgilere bakıldığında bu bilgilerin Irâkî'nin *Fırak*'ında Târikiyye ya da Şakkiyye olarak isimlendirdiği fırkaya ait olduğu göze çarpar.²²⁹ İbnü'l-Cevzî'nin Râciyye ile ilgili bilgileri ise yine Belhî'ye dayanmaktadır.²³⁰ Dördüncü Mürcie fırkası olarak anılan Şakkiyye hakkındaki bilgiler Irakî'de de bu şekliyle geçmektedir. Ancak burada dikkat çeken husus İbnü'l-Cevzî'nin Târikiyye ve Şakkiyye'yi iki farklı fırka olarak zikretmesi ve bu fırkalar hakkında yalnızca Belhî ile örtüşen bilgiler vermesidir.²³¹

²²⁷ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs* (thk. Ahmed b. Osman el-Mezid), 1/185.

²²⁸ el-İrakî, *el-Fıraku'l-Müfterika*, 73.

²²⁹ Meşkûr, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, 535.

²³⁰ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs* (thk. Ahmed b. Osman el-Mezid), 1/186.

²³¹ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs* (thk. Ahmed b. Osman el-Mezid), 1/187.

İbnü'l-Cevzî'nin Beyhesiyye'yi 'iman bilmektir' demesi sebebiyle Mürcie içerisinde ele aldığı kanaatindeyiz. Çünkü Mürcie'nin görüşlerini ele aldığımız bölümde onların da iman tanımının bu şekilde olduğunu söylemiştik. Ancak Eş'ari'nin Makâlât'ında Beyhesiyye'nin Hâricî fırkalar içerisinde zikredildiği görülmektedir.²³² Beyhesiyye'nin tekfirci yapısına da değinen İbnü'l-Cevzî'nin onları Mürcie'ye dahil etmesi yalnızca iman tanımıyla ilgili olabilir.

Menkusiyye ve Müstesniyye fırkaları hakkında söylediklerine bakıldığında İbnü'l-Cevzî'nin Mürcie'nin iman meselesinde ortaya koyduğu fikirleri savunanları da bu başlıklar altında grupladığı söylenebilir. Ayrıca haberî sıfatlar meselesinde aşırı te'vilci bir yaklaşım benimseyerek Allah'ı yarattıklarına benzetme anlayışı taşıyan Müşebbihe'nin Mürcie içerisinde ele alınması da klasik yaklaşımla örtüşmemektedir. Zira Şehristânî'nin Sıfatiyye içerisinde²³³, Bağdâdî'nin ise sapık fırkalar²³⁴ içerisinde değerlendirdiği bu fırkanın Mürcie içinde ele alınmış olması da genel kabule aykırı bir yaklaşımdır.

Haşviyye nassların zahiri ile hüküm veren topluluklar için kullanılan genel bir isimdir. Bu fırka mensupları naslar hakkında akıl yürütmeyi beceremeyip basit bağlantıları bile kurmaktan yoksun kimselerdir. Ayrıca bu cahillikleri sebebiyle zaman zaman tecsim veya teşbihe kadar varan ifadeleri kolayca söylemekten çekinmemişlerdir.²³⁵ İbnü'l-Cevzî'nin burada kullandığı ifadelere bakıldığında benzer şeyler söylediği görülmekle birlikte bu tanımı Belhî'den aldığı görülür.²³⁶ Bu durumun benzeri Zahirîyye için de geçerlidir.²³⁷ Çünkü Haşviyye'nin temsil ettiği görüşlerin fikhî alandaki benzeri Zahirîyye tarafından ortaya konmuştur.²³⁸

Bid'iyye fırkasını İslam'da bidatleri ortaya koyan ilk fırka olarak kabul eden İbnü'l-Cevzî'nin bu tanımı ehl-i bidat için de kullanılabilecek genel bir tanımdır. Bununla birlikte Bid'iyye olarak meşhur olan fırkanın, Hâricîler'in Sealibe kolundan ayrılan ve Mürcie içerisinde kabul edilen Yahya b. Asrem taraftarlarına verilen bir isim olduğunu belirtmek gerekir.²³⁹

Son olarak ele alacağımız fırka ise Ameliyye fırkasıdır. Bu fırkanın incelediğimiz nüshada olmadığını ve tahkikli nüshada bulunduğunu söylemiştik. Muhakkik Ahmed b. Osman da bunu dipnotta belirtmiş ve Ameliyye fırkasını esere almasını Belhî'nin yetmiş iki

²³² Eş'ari, *Makâlât*, Eş'ari, *Makâlât*, 122.

²³³ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 99.

²³⁴ Bağdâdî, *el-Fark*, 169.

²³⁵ Metin Yurdagör, "Haşviyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997), 16/426-427.

²³⁶ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs* (thk. Ahmed b. Osman el-Mezid), 1/188.

²³⁷ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs* (thk. Ahmed b. Osman el-Mezid), 1/189.

²³⁸ H.Yunus Apaydın, "Zâhiriyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), 44/93-100.

²³⁹ Meşkûr, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, 88-89.

fırka tasnifine dayandırmıştır. Ayrıca İbnü'l-Cevzî'nin bu fırkayı esere almayı unuttuğu görüşünde olduğunu söylemiştir.²⁴⁰

d-Cebriyye

Şehristânî'nin ifadesiyle kulun fiillerinin sorumluluğunu Allah'a yüklemesi manasında bir fırkaya isim olan Cebriyye²⁴¹ kökeni itibarıyla bozuk olanı düzeltmek ya da bir işi zorla yaptırmak gibi anlamlara gelen “cebr” kelimesinden türemiştir.²⁴²

İslam toplumunda yıkıcı etkilere sebep olan fitne hareketleri, hilafet mücadelesi gibi olaylar süresince pek çok Müslüman birbirine kılıç çekmiştir. Bu olaylar silsilesinin ardından kelam tartışmaları iyice çeşitlenmiş ve insanların yaşadıkları olaylara karşı bakış açılarını şekillendirmelerine sebep olmuştur. Bu tartışmalardan biri de cebir meselesiyle ilgili tartışmalardır.²⁴³

İnsanların yaşadıkları sosyopolitik olayları anlamlandırma çabaları, akli önemseyen Kuran ayetleri yanında cebir düşüncesini destekleyen bazı müteşabih ayetlerin varlığı ve fetih hareketleri sonrası toplumsal sorunlardaki çeşitliliğin artması gibi sebepler yaşananlara cebir ya da ihtiyar perspektifinden bakılmasına sebep olmuştur.²⁴⁴

Cebriyye'nin görüşlerinin daha çok iki konu etrafında geliştiğini söylemek mümkündür. Bunlardan ilki kaza ve kader konusudur. Allah'ın kulların kaza ve kader planlarını henüz kulları yaratmadan önce ezelî ilmi ile levhi mahfuzda yazdığını ve kullarından dilediğini doğru yola iletip dilediğini ise saptırabileceğine dair Kuran-ı Kerim ayetleri ile temellendirdikleri bir kader anlayışını benimsemişlerdir. İkinci konu ise kaza ve kader anlayışlarının bir yansıması olan kulların fiilleri meselesidir. Zira kader konusunda kulların fiillerinin sorumluluğunu Allah'a yükleyen Cebriyye, bu anlayış çerçevesinde Allah'ın yegane fail olduğunu savunmuştur.²⁴⁵

Cebir konusuna yaklaşımları ‘Halis Cebriyye’ ve ‘Mutavassıt Cebriyye’ olarak ikiye ayıran Şehristânî, Halis Cebriyye'nin kulların asla fail olamayacağını ve fail olmaya güçlerinin de yetmeyeceğini savunduğunu söylemiştir. Mutavassıt Cebriyye'nin ise kulun fiil işleme gücünün bulunduğunu savunduğunu belirtmiştir.²⁴⁶

²⁴⁰ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs* (thk. Ahmed b. Osman el-Mezid), 1/186.

²⁴¹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 85.

²⁴² İrfân Abdülhamîd Fettâh, “Cebriyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993), 7/205-208.

²⁴³ Fettâh, “Cebriyye”, 7/205-208.

²⁴⁴ Fettâh, “Cebriyye”, 7/205-208

²⁴⁵ Fettâh, “Cebriyye”, 7/205-208.

²⁴⁶ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 85.

Cebir düşüncesini ilk kez ortaya koyup tartışmaya başlayan kişinin Ca'd b. Dirhem(öl. 124/742) olduğu söylenmekle birlikte bu görüşü sistemleştirenin Cehm b. Safvân(öl. 128/745-46) olduğu kabul edilmiştir. Bağdâdî'de Cehmiyye'yi anlattığı bölümde Cehm b. Safvân'ın "Allah dışında kimsenin fiilinden ya da amelinden söz edilemez. Zira gerçek fail yalnızca Allah'tır. Fiiller mahlukâta yalnızca mecaz yoluyla nispet edilebilir." dediğini nakletmiştir.²⁴⁷ Bağdâdî'nin Eş'ari ile örtüşen bu anlatımı ile Cehm'i, cebrî düşünceye yaklaştırdığı söylenmiştir. Ancak Eş'ari Cehm'in irade konusunda "Fiillerin faili Allah'tır. Fakat fiilin ortaya konmasındaki kuvveti, fiili yapacak iradeyi ve seçim yapacak ihtiyarı da O yaratmıştır."²⁴⁸ görüşlerine de yer vererek aslında kulların kendi fiilleri üzerinde de sorumlu olduklarına değinmiştir.

Cebriyye ve Cehmiyye zaman zaman birbiri yerine kullanılsa da Şehristâni Cehmiyye'yi Halis Cebriyye içerisinde ele almış ve Cehm'in "kulların fiillerinin mecâzi olduğunu ve insanın hiçbir gücünün olmadığını" söylediğini belirtmiştir.²⁴⁹

Cehmiyye ile Cebriyye'yi farklı iki fırka olarak ele alan İbnü'l-Cevzî, *Telbîs*'de Cebriyye ve Cehmiyye'yi de kendi içlerinde on ikili gruplara ayırmıştır. İbnü'l Cevzî'nin Cebriyye fırkaları olarak zikrettiği fırkalar; Muzdaribe, Ef'aliye, Mefruğiyye, Neccâriyye, Metâniyye, Kesbiyye, Sâbikiyye, Hubbiyye, Havfiyye, Fikriyye, Hasebiyye ve Maiyye'dir.²⁵⁰ Bu fırkaları hangi özellikleri ile ele aldığına yakından bakmakta fayda görüyoruz.

1-Muzdaribe: İnsanoğlunun hiçbir eylemi olmadığına ve eylemlerin failinin Allah olduğunu söylerler.

2-Ef'aliye: Fiillerimiz vardır fakat fiili ortaya koyma gücümüz yoktur, bizler boynundan iple sürüklenen hayvanlar gibiyiz derler.

3-Mefruğiyye: Her şey ezelde yaratılmıştır ve şu an hiçbir şey yaratılmaz derler.

4-Neccâriyye: Allah'ın kullarına azab etmesi onların yaptıkları sebebi ile değildir. Aksine kendi yaptığı şeyler sebebiyle azab eder derler.

5-Metâniyye: Kalbinde hissettiğin şeyi ve hayır bildiğini yap derler.

6-Kesbiyye: Kulun sevap veya günah kazanmadığını söylerler.

7-Sâbikiyye: İsteyen amel eder isteyen etmez, saadetli olana günahları zarar vermeyeceği gibi hüznü olana da iyilikleri fayda vermez derler.

8-Hubbiyye: Allah'ın muhabbet kadehinden içen kimselerden farzlar düşer ve rükunlar üzerlerinden kalkar, derler

²⁴⁷ Bağdâdî, *el-Fark*, 156.

²⁴⁸ Eş'ari, *Makâlât*, 229.

²⁴⁹ Şehristâni, *el-Milel ve'n-Nihal*, 85.

²⁵⁰ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 24.

9-Havfiyye: Her kim Allah'ı seviyorsa Allah'ın o kimseyi korkutmaması gerekir zira dostlar birbirini korkutmaz, derler.

10-Fikriyye: İlimde derinleşen kişiden ibadetlerin düşeceğini savunurlar.

11-Hasebiyye: Kullar bakımından dünyada bir üstünlük olmadığını söylerler.

12-Maiyye: Hem fiil hem de istitaat gücümüz vardır derler.

İbnü'l-Cevzî'nin Muzdaribe olarak bahsettiği fırkanın Muzdariyye fırkası olma ihtimali oldukça yüksektir. Çünkü İbnü'l-Cevzî'nin Muzdaribe fırkasının görüşü olarak verdiği görüşün Irakî'nin *Fıraku'l-Müfterika*'sında Muzdariyye olarak zikrettiği fırka hakkında verdiği bilgilerle de örtüştüğü görülmektedir.²⁵¹ Tahkikli nüshada da Muzdariyye olarak zikredilen bu fırka hakkında muhakkik de Belhî'yi ve Irakî'yi kaynak göstermiştir.²⁵² İbnü'l-Cevzî'den başka bir kaynakta Muzdaribe isminde bir fırkaya rastlanmamış olması da bu fırkanın isminin yanlış yazıldığına işaret olarak yorumlanabilir.

Ef'aliyye'nin insanları kader konusunda boynundan sürüklenen hayvanlara benzetme yorumu ise Irakî'nin Acziyye olarak zikrettiği fırkaya ait bir yorumdur.²⁵³ O da tıpkı İbnü'l-Cevzî gibi bu fırkayı Cebriyye içerisinde ele almıştır. Ef'aliyye olarak isimlendirme ise İbnü'l-Cevzî'nin kendi yorumudur.

Mefruğiyye ve Neccariyye fırkaları da Irakî'nin *Fıraku'l-Müfterika* da zikrettiği şekilde ele alınmıştır. Ancak İbnü'l-Cevzî'nin Metâniyye olarak zikrettiği beşinci fırka Irakî'de Mennâniyye olarak zikredilmişse de bu fırkaların aynı fırkaya işaret ettiği görülmektedir. Her ikisinin de kalbi önceleyen yaklaşımlarının aynı olması bunun en net delilidir.²⁵⁴

Kesbiyye fırkasının tahkikli nüshada Keseliyye olarak anıldığı görülmektedir.²⁵⁵ Bu şekilde bir düzeltmenin kaynağı olarak Irakî zikredilse de²⁵⁶, fırkanın kesb konusundaki görüşleri sebebiyle İbnü'l-Cevzî tarafından Kesbiyye olarak isimlendirildiği ve bunun bilinçli bir tercih olduğu kanaatindeyiz.

Sâbikiyye, Hubbiyye, Havfiyye ve Fikriyye fırkaları hakkında da İbnü'l-Cevzî ve Irakî'nin aynı şeyleri söylediği ve aynı şekilde isimlendirdiği görülmektedir.²⁵⁷ İbnü'l-Cevzî'nin Hissiyye olarak anlattığı fırka ile Irakî'nin Hasbiyye olarak anlattığı fırkanın farklı fırkalar olmadığı da görülmektedir. Ancak İbnü'l-Cevzî'nin Cebriyye'nin son fırkası olarak

²⁵¹ Irakî, *Fıraku'l-Müfterika*, 58.

²⁵² İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs* (thk. Ahmed b. Osman el-Mezid), 1/196.

²⁵³ Irakî, *Fıraku'l-Müfterika*, 58.

²⁵⁴ Irakî, *Fıraku'l-Müfterika*, 59-61.

²⁵⁵ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs* (thk. Ahmed b. Osman el-Mezid), 1/199.

²⁵⁶ Irakî, *Fıraku'l-Müfterika*, 66.

²⁵⁷ Irakî, *Fıraku'l-Müfterika*, 62-64; İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 24.

zikrettiği Maiyye fırkası Irakî’de yer almamaktadır. Bu fırka hakkında verilen bilgiler Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî’nin(öl.355/966) *el-Bed ve’t-Târih* isimli eserinde değindiği Maiyye ile aynıdır.²⁵⁸ Irakî ise Maiyye’yi eserinde zikretmemiş ve Cebriyye tasnifinin on ikinci fırkası olarak Münkiriyye fırkasını zikretmiştir.²⁵⁹

İbnü’l-Cevzî’nin Cebriyye fırkaları hakkında verdiği bilgiler büyük oranda Irakî ile benzerlik göstermekle birlikte isimlendirme ve bazı farklılıklarla özgün bir tasnif oluşturduğu görülmektedir.

e-Cehmiyye

Cehmiyye’yi Cebriyye fırkasından sonra zikretmemiz bu iki fırkanın birbiri ile olan ilişkisi sebebiyledir. Nitekim Cehmiyye için Cebriyye-i Halisa isimlendirmesinin kullanıldığını da söylemiştik. Hatta insan fiilleri sebebiyle Cehmiyye yerine Cebriyye de denilen bu fırkanın bilinen en önemli ismi aynı zamanda kurucusu da sayılan Cehm b. Safvân’dır.²⁶⁰

İlk kelimcilerden Cehm b. Safvân tarafından kurulan Cehmiyye’nin özgür irade, kader ve sıfatlar konusunda özgün fikirler ortaya koyduğunu söylemek mümkündür. Mücessime ve Müşebbihe’ye tepki olarak ortaya çıkan Cehmiyye’nin zaman içerisinde müteşabih ayetler konusundaki aşırı te’vilci yaklaşımı ehl-i sünnet tarafından ciddi eleştirilmesine sebep olmuştur.²⁶¹

İbnü’l-Cevzî’nin 6x12=72 şeklinde yaptığı klasik bidatçi fırkalar tasnifinde altı üst başlıktan biri de Cehmiyye hakkındadır. On iki fırkaya ayırdığı Cehmiyye fırkaları şunlardır; Muattıla, Merisiyye, Mültezime, Varidiyye, Zenâdika, Harkıyye, Mahlukiyye, Fâniyye, Mûğiriyye, Kabriyye, Vakıfıyye ve Lafziyye.²⁶² Bu fırkalar hakkında İbnü’l-Cevzî’nin aktardıkları şu şekildedir:

1-Muattıla: Hayal edilen şeyleri mahluk sayanlar ve Ru’yeti kabul edenleri tekfir edenler

2-Merîsiyye: Bısr el-Merîsi’ye nispet edilen fırka Allah’ın sıfatlarından çoğunun mahluk olduğunu söyler.

3-Mültezime: Allah’ın her yerde olduğu ve onsuz bir mekanın olamayacağı

4-Varidiyye: Yaratıcısını bilen kimse cehenneme girmez derler. Çünkü cehenneme bir kez giren kişinin orada ebedî kalacağına inanırlar.

²⁵⁸ Meşkûr, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, 302.

²⁵⁹ Irakî, *Fıraku’l-Müfterika*, 65.

²⁶⁰ Şerafettin Gölcük, “Cehmiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı,1993), 7/234-236.

²⁶¹ Gölcük, “Cehmiyye”, 7/234-236.

²⁶² İbnü’l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 22.

5-Zenâdika: Kimse yaratıcının varlığını ispat edemez. Zira ispat için duyu organları ile algılamak gerekir. Algılanabilen varlıklarsa ilah olamaz. Algılanamayan ise ispat edilemez.

6-Harkıyye: Cehennem ateşinin kafirleri bir kez yakabileceğini, sonraki yakmalarda ateşin hissedilmeyeceğini söylerler.

7-Mahlukiyye: Kuran'ın yaratılmış olduğunu düşünenlerdir.

8-Fâniyye: Cennet ve cehennem hayatının sonlu olduğuna inanırlar. Ayrıca Fâniyye'den bazı kimseler cennet ve cehennemin yaratılmadığını düşündüklerini söylemişlerdir.

9-Muğriyye: Nübüvveti inkar ederler ve peygamberleri birer “hâkim” olarak görürler.

10-Vâkıfiyye: Kuran'ın mahluk olup olmadığını söyleyemeyiz derler.

11-Kabriyye: Kabir azabını ve şefaati inkar ederler.

12-Lafziyye: Kuranın okunması yani telaffuzu yaratılmıştır derler.

Muattıla, Allah'ın zâtı ile sıfatlarını birbirinden ayıranlar için kullanılan bir üst isim olup Cehmiyye'nin yanı sıra Mûtezilîle için de kullanılagelmiştir. Ancak ilk kez Ca'd b. Dirhem tarafından ortaya atılan, ta'til fikrinin önde gelen savunucularından birinin Cehm b. Safvân olması sebebiyle Muattıla ve Cehmiyye birbiri yerine de kullanılmıştır.²⁶³

Cehm b. Safvân öldüğünde ardında fikirlerini geliştirip devam ettiren çok kişi olduğu söylenemese de bunun bir istisnası Bişr el-Merîsi'dir (öl. 218/833). Zira o, ilk kez hocası Cehm tarafından dile getirilen ‘halkul Kuran’ fikrinin önde gelen savunucuları arasında yer almıştır.²⁶⁴ Bişr'i Mürcie içerisinde kabul edenlerin yanında²⁶⁵ Mu'tezile, Cebriyye ya da Cehmiyye içerisinde ananlar da olmuştur.²⁶⁶ İbnü'l-Cevzî'nin de Bişr'in Cehm'in öğrencisi olması sebebiyle Merîsiyye'yi Cehmiyye içerisinde zikrettiği söylenebilir. Bununla birlikte Bişr'in en önemli öğrencisi ve Hüseyin b. Muhammed en-Neccar'ın(öl.230/845) fırkası Neccâriyye'yi ise Cebriyye içerisinde zikretmiştir.

Bişr'in görüşlerinden biri de Allah'ın her yerde olduğu ve onsuz bir mekanın olamayacağı²⁶⁷ düşüncesidir. İbnü'l-Cevzî bu görüşü kabul edenleri “Mültezime” olarak isimlendirmiştir.²⁶⁸ Ancak bu görüşü kabul edenler için daha çok “Mültezikiyye” ismi kullanıldığı görülmüştür. Buradaki kullanımın bir yanlışlık olduğu söylenebilir.

²⁶³ Mustafa Sinanoğlu, “Muattıla”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020), 30/329-330.

²⁶⁴ Gölcük, “Cehmiyye”, 7/234-236.

²⁶⁵ Bağdâdî, *el-Fark*, 150.

²⁶⁶ Ahmet Saim Klavuz, “Bişr b. Gıyas”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), 6/220-221.

²⁶⁷ Kamil Çakın, “Ebu Said ed-Darimi'nin Allah'ın Sıfatları ile İlgili Bazı Görüşleri”, *Dini Araştırmalar Dergisi* 3/8 (Haziran 2000), 47-55.

²⁶⁸ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 22.

İbnü'l-Cevzî'nin Cehmiyye başlığında ele aldığı Varidiyye için kullandığı tanımlamaya bakıldığında Irakî'nin *Fıraku'l-Müfterika'sı* ile aynı şekilde ele aldığı görülmektedir.²⁶⁹ Ayrıca İbnü'l-Cevzî'nin Harkıyye olarak ele aldığı fırka Irakî'de de aynı isimle zikredilmiş ve Cehmiyye içerisinde yer almıştır.²⁷⁰

“Zenâdika” kelimesi ‘zındık’ kelimesinin çoğulu olup Arapça’ya Farsça’dan geçmiştir. İslam literatüründe Allah’ın varlığını inkar etmeleri sebebiyle Muattıla içerisinde anılan Zenâdika, bazen de nur ve zulmet prensibine bağlılıkları sebebiyle Seneviyye içerisinde değerlendirilmiştir.²⁷¹ İbnü'l-Cevzî bu fırkanın “Kimse yaratıcının varlığını ispat edemez. Zira ispat için duyu organları ile algılamak gerekir. Algılanabilen varlıklarsa ilah olamaz. Algılanamayan ise ispat edilemez.”²⁷² görüşünde olduğunu aktarmıştır.

İbnü'l-Cevzî'nin Cehmiyye içerisinde zikrettiği Zenâdika, Mahlukiyye, Fâniyye ve Kabriyye fırkaları hakkında verdiği bilgiler de Irakî'nin *Fıraku'l-Müfterika'sı* ile uyumludur.²⁷³

Muğire el-İclî'ye(öl. 119/737) nispetle ‘Muğiriyye’²⁷⁴ olarak anılan aşırı Şii fırkayı da Cehmiyye başlığı altında ele alan İbnü'l-Cevzî, bu fırka mensuplarının nübüvveti inkar ettiğini ve peygamberleri birer “hâkim” olarak gördüğünü söylemiştir.²⁷⁵

Son olarak Mu'tezile'nin Kuran'ın yaratılmış olduğuna dair söylemleri hakkında yorum yapmaktan kaçınan ‘Vakfiyye’ ve Kuran'ın sadece lafızlarının yaratılmış olduğunu savunan ‘Lafziyye’ gruplarını da dahil eden İbnü'l-Cevzî, Cehmiyye tasnifini bu şekilde tamamlamıştır. Lafziyye ve Vakfiyye'nin Cehmiyye içerisine dahil edilmesi de yine Irakî'de karşımıza çıkmaktadır.²⁷⁶

Telbîs'in ilerleyen bölümlerinde Mu'tezile kelamcıları hakkında geniş yer verilmiş ve Cehm b. Safvân'ın ismi Mûtezilîlerle birlikte anılarak eleştirilmiştir. İbnü'l-Cevzî'nin bu eleştirilerine kaynaklık teşkil eden en önemli isim Ahmet b. Hanbel olmuştur. Ahmet b. Hanbel'in “Kelam ile meşgul olan kimseler iflah olmazlar. Kelamcılar da zındıklardır. Kelam ilmini kötülememek imkansızdır. Zira kelam Mu'tezile'yi ‘Allah genel şeyleri bilir, ayrıntıları bilemez’ demeye kadar vardırırdı. Nitekim Cehm b. Safvan ‘Allah’ın ilmi, kudreti ve hayatı

²⁶⁹ Irakî, *Fıraku'l-Müfterika*, 81.

²⁷⁰ Irakî, *Fıraku'l-Müfterika*, 83.

²⁷¹ Mustafa Öz, “Zındık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), 44/490-491.

²⁷² İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 22.

²⁷³ Irakî, *Fıraku'l-Müfterika*, 78-82.

²⁷⁴ Cevat Meşkûr, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, çev. M.Mahfuz Söylemez-Mehmet Ümit-Cemil Hakyemez, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011), “Muğiriyye”, 337-338. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 161.

²⁷⁵ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 22.

²⁷⁶ Irakî, *Fıraku'l-Müfterika*, 80.

muhdestir, yani sonradan yaratılmıştır' dedi."²⁷⁷ şeklindeki sözlerini referans alan İbnü'l-Cevzî kelamla uğraşmayı doğru bulmadığını da eserinde belirtmiştir.

f. Şîa

Arapça'da "tabi olmak, desteklemek, çoğalmak" gibi anlamlara gelen "ş-y-a" kökünden türeyen Şîa, kavram olarak "tarafdar, yardımcı, destekleyici; bir işi gerçekleştirmek için bir kimse etrafında toplanan grup" anlamlarında kullanılmaktadır.²⁷⁸

Şîa kavramı başlangıçta belli bir grubu temsil etmekten ziyade sözlük anlamı bağlamında kullanılmıştır. "Şîatü Osman" ya da "Şîatü Ömer" şeklinde kullanımları bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Ancak zaman içerisinde sadece Ali taraftarları için kullanılan bir kavrama dönüşmüştür.²⁷⁹

Şehristânî'ye göre Şiiler Hz. Ali'nin imâmetinin açık ya da kapalı nass ve vasiyetle sabit olduğunu düşünüyorlardı. Ayrıca onlara göre imâmetin Ali evlatlarından başkasına intikali kabul edilemez bir durumdur.²⁸⁰ Şehristânî'nin bu tanımı çerçevesinde Şia'nın; Hz. Ali'nin Hz. Muhammet'ten sonra nass ve tayin üzere halife olduğuna, imâmetin insanlığın sonuna dek Ali evladından veya Haşimîlerden devam edeceğine inanan ve bu imamların masumiyetini savunan toplulukların müşterek adı olarak kullanılan bir terim olduğu söylenebilir.²⁸¹

Şîa için farklı isimlendirmeler de kullanılmıştır. Bunlardan biri İbnü'l-Cevzî'nin de tercih ettiği Râfıza ismidir. R-f-z kökünden türeyen Râfıza 'terk etmek ya da ayrılmak' gibi anlamlara gelir. Bu isimlendirmenin kökleri Zeyd b. Ali(öl. 122/740) ile Emevîler arasındaki mücadeleye kadar götürülmektedir. Buna göre Zeyd Emevîler'e karşı isyan ettiğinde, taraftarları arasından bir grup silahlı mücadeleye inanmamaları sebebiyle Zeyd'i desteklemeyip, ondan Ebû Bekir ve Ömer'in büyük günah işlediğini söylemesini istemiştir. Daha sonrasında İmâmiyye olarak anılan bu grup, Zeyd'den istediği cevabı alamayınca ondan ayrılmıştır. Bunun üzerine Zeyd kendilerine ayrılanlar anlamındaki "Râfıza" ismini vermiştir.²⁸²

²⁷⁷ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 81.

²⁷⁸ Mustafa Öz, "Şîa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010), 39/111-114.

²⁷⁹ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 284.

²⁸⁰ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 141

²⁸¹ Hasan Onat, *Emevîler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 15.

²⁸² İbnü'l-Cevzî'de bu rivayeti kabul ettiği belirtmiş ve eserine de bu şekilde almıştır. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 95. Ayrıca bkz. Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 285.

Şîa'nın bir mezhep olarak ortaya çıkışını nübüvvet dönemine kadar götürenler de vardır. Bu grubun delili ise, Hz. Muhammed'in Hz. Ali hakkındaki sözleridir.²⁸³ Bu grup Hz. Peygamber döneminden itibaren, Hz. Ali'nin erdemlerini bilip ona bağlanan bir kitlenin "Ali Şîası" olarak anılmasını kendi görüşlerine dayanak olarak görmüştür. Bu iddialar Şii kaynakların daha çok itibar ettiği iddialardır. Bununla birlikte Sunnî kaynaklar Şîa'nın ortaya çıkışını Hz. Muhammed'in vefatının ardından başlayan imâmet tartışmalarına dayandırmıştır.

284

Hz. Muhammed'in vefatının ardından, Hz. Ebû Bekir'e Benî Saide gölgeliğinde halife olarak biat edilmesinin ardından bir grup buna itiraz etmiş ve halifeliğin Hz. Ali ya da Haşimoğulları'ndan birinin hakkı olduğunu savunmuştur. Hz. Ebû Bekir'e yapılan bu biatin hızlı yapılmış bir biat olduğunu Hz. Ömer'de kabul etmiş ancak Allah'ın Müslümanları bu biatle kötülükten koruduğunu söylemiştir.²⁸⁵ Bu grubun Şîa'nın ilk nüvelerinden olduğu düşünülmüşse de²⁸⁶ Şîa'nın teşekkülünü Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle sonuçlanan fitne olaylarına, Hz. Ali ve Hz. Ayşe arasındaki Cemel Savaşı'na ya da Kerbela olayına dayandıranlar olmuştur.²⁸⁷

İlk iki halifenin âdil ve hukuka uygun tavırları sebebiyle bu dönemler de Ali taraftarlarının herhangi bir başkaldırı girişiminde bulundukları görülmemiştir. Ancak üçüncü halife Hz. Osman döneminin özellikle son altı yılında yaşanan Ümeyyeoğulları'nın devlet kademelerinde geniş temsili ve bu kimselerin yaptığı yanlışları tolere etmesi gibi gelişmeler toplumda halife ve etrafındaki idarecilere karşı bir düşmanlığa dönüşmüştür. Nihayetinde halkın maruz kaldığı bu durumlar Hz. Ali taraftarlarının tepkisini çekmiş ve Şîa'nın gelişmesine ortam hazırlamıştır.²⁸⁸

Hz. Osman'ın son dönemlerinde yaşanan durumlar sebebiyle halk iktidarın değişmesini bekleme ve âdil bir düzen arayışına girilmiştir. Bu ortamda Hz. Ali taraftarlığı gittikçe güç kazanmaya başlamıştır. Özellikle Kûfe'de çoğunluğu zâhit kişilerden oluşan bir grup Ali Şîası'nın öncüleri olmuş ve giderek daha da güçlü bir konuma gelmiştir. Hz. Ali taraftarlığının yükselişe geçtiği bu dönemde, Hz. Osman aleyhinde propagandalar da aynı ölçüde yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu propagandaların öncülüğünü ise, Yahudi kökenli

²⁸³ Abdülbaki Gölpınarlı, *Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik*, (İstanbul: DER Yayınları, 2003), 30-31.

²⁸⁴ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 116-117.

²⁸⁵ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 35.

²⁸⁶ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Sakîfetü Benî Saide", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009), 36/11-12.

²⁸⁷ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 286-287.

²⁸⁸ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 119.

Abdullah b. Sebe'nin yaptığı rivayet edilmiştir. Sonunda Hz. Osman'a olan öfke düşmanlık boyutuna ulaşmış ve evinin muhasara altına alınıp şehit edilmesine kadar devam etmiştir.²⁸⁹

Hz. Ali'nin Hz. Osman'ın ardından halife olması da olayları durdurmaya yetmemiştir. Zira Hz. Ali'den Medine'de halife olarak biat almasından sonra ilk iş Hz. Osman'ı öldürenleri bulması beklenmiştir. Ancak Hz. Osman'ın büyük bir kalabalık tarafından şehit edilmesi nedeniyle oldukça zor olan bu iş, katilin belirlenememesi için herkesin suçu üstlenmesi sebebiyle içinden çıkılmaz bir hal almıştır.²⁹⁰ Bu durumda henüz tam ve kapsamlı bir biat almamış olan halife olayların sakinleşmesi için beklemeyi uygun görmüştür. Ancak bu bekleyiş başlangıçta Hz. Ali'nin hilafetini destekleyen Hz. Aişe'nin tepkisini çekmiş ve Hz. Ali'ye biat etmemiştir. Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm ile birlikte Hz. Ali'ye karşı Basra'da ayaklanan Hz. Aişe'nin savaş boyunca bir devenin üzerinde olması sebebiyle bu savaşa Cemel Savaşı denmiştir. Kendisine karşı yapılan isyandan haberdar olan Hz. Ali, beraberindeki orduyla birlikte 656(h.56) yılında Basra'ya doğru harekete geçmiştir. İki tarafın da büyük kayıplar verdiği bu savaş Hz. Ali kazanmıştır.²⁹¹

Hz. Ali, Cemel Savaşı'nın ardından Şam valisi ve Hz. Osman'ın yeğeni Muaviye'den kendisine biat etmesini istemişse de Muaviye Hz. Osman'ın katillerinin bulunmayışını sebep göstererek kendisine biat etmemiş ve komutasındaki orduyla birlikte 37/657 yılında Sıffîn'de Hz. Ali'ye savaş ilan etmiştir. Hz. Ali istemeyerek de olsa savaşmak zorunda kalmış ve Muaviye'ye karşı üstünlük elde etmeyi başarmıştır. Ancak, Hz. Ali savaşı kazanmaya yakinken Amr b. As'ın tavsiyesi üzerine Muaviye ordusu Kuran sayfalarını mızrakların ucuna takarak Hz. Ali'yi Allah'ın hükmüne uymaya davet etmiştir. Bunun üzerine Hz. Ali'nin büyük çoğunluğu kurrâdan oluşan ordusunda ihtilaflar yaşanmış, Hz. Ali bunun bir hile olduğunu söylemesine rağmen ordusunu savaşmaya ikna edememiştir. Israrlar üzerine tahkimi kabul etmek zorunda kalan Hz. Ali'nin hakemi Ebû Musa el-Eş'ari olurken, Muaviye'nin hakemi ise Amr b. Âs olmuştur. Hâricîler başlığında da anlattığımız üzere tahkime razı olmayan "Hâricîler" de 'Hüküm ancak Allah'ındır!' diyerek Harûra bölgesine doğru çekilerek tahkimi kabul edenleri tekfir etmişlerdir. Hz. Ali Kûfe'ye doğru hareket ederken Nehrevan'da bu grupla 38/358 yılında savaşmıştır.²⁹² Muaviye ise Şam'da halifeliğini ilan etmiştir.

²⁸⁹ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 119-120.

²⁹⁰ ed-Dîneverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, 163.

²⁹¹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 37.

²⁹² Ethem Ruhi Fığlalı, "Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989), 2/371-374.

Yukarıda anlattığımız Cemel, Sıffın ve Nehrevan Savaşları sırasında Hz. Ali'nin yanında yer alan bu grup Şîatu'l-ûla olarak anılıyor ve onun hilafetini siyâsi anlamda destekliyorlardı.

Hz. Ali'nin İbn Mülcem tarafından şehit edilmesinden sonra yerine halife olan Hz. Hasan'ın kısa süre sonra Muaviye lehine hilafetten çekilmesi Hz. Ali taraftarlarını memnun etmemiştir. Hz. Hasan'ın zehirlenerek şehit edilmesinin ardından derinleşen Emevî baskısından rahatsız olan Hz. Ali taraftarlarının, imâmet için Hz. Hüseyin'e yönelmesine sebep olmuştur. Hz. Hasan ve Muaviye arasındaki anlaşma gereği Muaviye'ye karşı bir teşebbüste bulunamayan Hz. Hüseyin, Muaviye'nin 60/680 yılındaki ölümüne müteakip Kûfeliler'in ısrarla kendisinden yardım istemelerine kayıtsız kalamamış ve Müslim b. Akil'den olayı araştırmak üzere Kûfe'ye gitmesini istemiştir. Müslim b. Akil Kûfe'de Hz. Hüseyin'e ciddi bir destek görmüş ve bu durumu Hz. Hüseyin'e bildirmiştir. Bu haberin ardından Kûfe'ye doğru yola çıkan Hz. Hüseyin henüz yoldayken Yezid b. Muaviye'nin Kûfe valisi Ubeydullah b. Ziyad halka Hz. Hüseyin'in yanında olmamaları konusunda baskı ve tehdit uygulamıştır. Ayrıca Müslim b. Akil'i de bu süreçte öldürtmüştür. Netice de 10 Muharrem 61/ 680'de Kerbela mevkiinde Hz. Hüseyin ve ehl-i beyten çok sayıda kişi feci şekilde şehit edilmiştir.²⁹³

Hz. Ali, Hz. Hasan ve en sonunda da Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi ile sonuçlanan bu olaylar silsilesi halkın ehl-i beyt taraftarı olmasında önemli bir etki sağlamıştır. Hal böyle Hz. Ali'nin hayatta olan tek oğlu Muhammed b. el-Hanefiyye'nin arkasında geniş bir halk kitlesinin toplanması kaçınılmaz hale gelmiştir. Bu kitlenin yönlendirilmesinde en önemli isim ise Muhtar es-Sekafi(öl. 67/687) olmuştur. Radikal Şii bir oluşum olan bu grup Hz. Hüseyin'in ölümünde payı olan herkesten intikam alma amacı gütmüştür. Ubeydullah b. Ziyad'ı da bu doğrultuda öldürmeyi başarmışlardır. Ancak Muhtar ve beraberindekilerin bu sert tutumu Kûfeliler'i rahatsız etmiş ve çok sayıda Kûfeli'nin, Basra'daki Musab b. Zübeyr'den (öl. 72/691) yardım istemesine neden olmuştur. Musab 67/687 yılında Muhtar'ı öldürmüştür. Muhtar es-Sekafi'nin ölümünün ardından onun yolundan gidenler için, Muhtar'ın diğer bir ismi olması sebebiyle "Keysaniyye" ismi de kullanılmıştır. Bu hareket ilk aşırı Şii firkalardandır.²⁹⁴

Şîa'nın ortaya çıkışı ile ilgili anlattıklarımızdan sonra kendi içinde nasıl ve niçin bölündüğüne de kısaca değinmek faydalı olacaktır. Aşırı Şii gruplar yani Gulât ayrı tutulursa

²⁹³ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 122.

²⁹⁴ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 123.

Şîa'nın aslında üç temel gruba ayrıldığı söylenebilir. Bu gruplar; Zeydiyye, İmâmiyye ve İsmailiyye'dir.²⁹⁵

Şîa'da ilk bölünmenin Zeyd b. Ali taraftarları ile başladığı bilinmektedir. Zeyd b. Ali'nin babası Kerbela hadisesinde Hz. Hüseyin'in hayatta kalan tek oğlu Ali b. Hüseyin Zeynelâbidîn'dir(öl. 94/712). Zeynelâbidîn İmâmiyye'nin dördüncü imamı olmasına rağmen hayatı boyunca siyasi olaylardan itina ile kaçınmış ve yalnızca ilmî faaliyetlerle ilgilenmiştir. Ancak onun vefatının ardından oğulları Zeyd b. Ali ve Muhammed el-Bâkır(öl. 114/733) ilmî faaliyetlerine ek olarak siyasi faaliyetlerde de bulunmaktan kaçınmamışlardır. Muhammed el-Bâkır, Şii öğretisi ve fıkının sistemleşmesi için ciddi katkılar sunmuşsa da Emevî otoritesiyle açıktan bir mücadeleye girmekten kaçınmıştır. Zeyd b. Ali ise Muhammed el-Bâkır'ın aksine zulme karşı açıktan mücadele etme taraftarı olmuştur. Bu mücadelede başarılı olamasa da Hüseyin evladının bir fırka olarak açıkça ortaya çıkması onun sayesinde olmuştur. Ayrıca Şîa içerisindeki en itidâlli fırkanın Zeydiyye olduğu da kabul edilmiştir.²⁹⁶

Şîa içerisindeki ikinci ana bölümü İsmailiyye oluşturmaktadır. Zeyd'in kendisinden ayrılanları 'Râfıza' olarak isimlendirdiğini söylemiştik. Râfıza zaman içerisinde Muhammed el-Bâkır'ın oğlu Cafer es-Sâdık(öl. 148/765) etrafında toplanmaya başlamıştır. Cafer es-Sâdık otuz dört yıl süren imâmet sürecinin ardından kendisinden sonra imam olarak oğlu İsmail'i(öl. 138/755-56) tayin etmiştir. Ancak sonrasında bu karardan dönmüştür. Zaten İsmail'de Cafer es-Sâdık henüz hayatta iken ölmüş dolayısıyla imâmet Cafer'in diğer oğlu Musa el-Kâzım'a(öl. 183/799) geçmiştir. Ancak İsmail'in ölümünü kabul etmeyen bir kesim onun ölmediğine ve imam olarak tekrar ortaya çıkacağına inanmıştır. Hicrî ikinci asırda ana gövdeden ayrılarak aşırı Şii bir fırka haline gelen ve İsmailiyye'nin ilk nüvesini teşkil eden bu gruba el-İsmailiyyetü'l-halisa da denmiştir.²⁹⁷

Şîa'nın üçüncü ve en büyük bölümünü ise İmâmiyye, İsnâaşeriyye ya da Caferiyye olarak isimlendirilen fırka oluşturmaktadır. İmamların sayısını on iki olarak kabul etmeleri sebebiyle diğer Şîa fırkalarından ayrılan İmâmiyye'nin görüşleri, özellikle dördüncü imam Muhammed el-Bâkır döneminde şekillenmeye başlamıştır. Sunnî akaidde yalnızca peygamberlere atfedilen 'ismet' yani günahlardan korunma sıfatının Muhammed el-Bâkır tarafından imamlar için de kullanılmaya başlanması buna örnek gösterilebilir. Muhammed el-Bâkır'ın oğlu Cafer es-Sâdık da babasının bu görüşünü geliştirip güçlendirmiş ve imâmetin nassa dayandığını savunmuştur. Cafer'in imâmetle ilgili bu görüşü kabul Şîa içerisinde de

²⁹⁵ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 290.

²⁹⁶ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 291; Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 126.

²⁹⁷ Mustafa Öz, "Cafer es-Sâdık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993), 7/1-3. Ayrıca bkz. Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 303.

kabul görmüş ve İmâmiyye'nin inanç esaslarından biri haline gelmiştir. Fırkanın İmâmiyye olarak isimlendirilmesi de imamlara da peygamberler gibi masumiyet atfetmeleri sebebiyledir. İmâmiyye'nin akâidinin yanı sıra fikhî sistematığını oluşturan da yine Câfer es-Sâdık olmuştur. Cafer es-Sâdık'ın önemli katkıları sebebiyle fırka Caferiyye olarak da anılmıştır. Fırkaya verilen diğer bir isim de İsnâaşeriyye olmuştur. Arapça'da on iki anlamına gelen bu kelimenin fırkaya isim olmasında onların masum imamların sayısını on ikiye çıkarmaları gelmektedir.²⁹⁸

Şîa hakkında bu bilgileri aktardıktan sonra İbnü'l-Cevzî'nin *Telbîsü İblîs*'inde Şîa hakkında söylediklerine bakmak onun fırka tasnifini anlamak adına önemlidir. Tezimizin ikinci bölümünde “*Telbîsü İblîs*'in İçeriği” başlıklı bölümünde İbnü'l-Cevzî'nin 6x12=72 şeklindeki ehl-i bidat fırka tasnifini göstermiş ve ikinci bölümünde yer verdiği bu tasnif ile beşinci bölümün yirmi ikinci bâbında yaptığı Şîa anlatımının uymadığını da söylemiştik. Bu sebeple İbnü'l-Cevzî'nin beşinci bölümde Rafizîlerle ilgili söylediklerine geçmeden evvel ikinci bölümdeki tasnifine değineceğiz.

İbnü'l-Cevzî ikinci bölümde Rafizîler'i; Aleviyye, İmriyye, Şîa, İshakiyye, Navusiyye, İmâmiyye, Yezîdiyye, Abbasiyye, Mutenasihîyye, Rec'îyye, La'iniyye ve Müterabbisa olarak on iki fırkaya ayırmıştır. Biz de bu fırkaların görüşleriyle ilgili verdiği bilgileri aynen nakledeceğiz.²⁹⁹

1-Aleviyye: Nübüvvetin Hz. Ali'ye verildiğini ancak Cebrail'in hata ederek Hz. Muhammed'e gittiğine inanırlar.

2-İmriyye: Hz. Ali ile Hz. Muhammed'in peygamberliğe ortak olduğunu savunurlar.³⁰⁰

3-Şîa: Hz. Ali peygamberin varisidir ve Allah Resulü kendisinden sonra halife olarak onu tayin etmiştir. Bu sebeple ümmetin onun dışında birilerine biat etmesi küfürdür, derler.

4-İshakiyye: Nübüvvetin bitmediğini ve kıyamete dek süreceğini savunurlar. Ehl-i beytin ilmini bilenlerin peygamber olduğuna inanırlar.³⁰¹

5-Navusiyye: Hz. Ali'nin ümmetin en üstün erdemlisi olduğunu ve başka birinin ondan daha erdemli olduğunu söylemenin kişinin küfrüne sebep olacağını savunurlar.

²⁹⁸ Ethem Ruhi Fırlı, “İsnâaşeriyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001), 23/142-147.

²⁹⁹ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 23.

³⁰⁰ Diğer adı Şerikiyye'dir. “Hz. Harun ve Hz. Musa gibi Hz. Ali'de peygamberlikte ortaktır.” derler. el-İraki, *Fıraku'l Müfterika*, 77.

³⁰¹ Burada zikredilen İshâkiyye fırkası Keysâniyye içindeki bir gruptur ve liderleri İshak b. Amr'dır. Bkz. Meşkûr, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, 252.

6-İmâmiyye: Dünya imamsız olmaz ve bu imam Hüseyin neslindendir; imamın kim olacağını Cebril bilir ve bir imam vefat edince yerine başkasına gelir derler.

7-Yezîdiyye: Hz. Hüseyin soyundan gelen herkesin imam olduğunu ve onun soyundan bir imam varken başkasının arkasında namaz kılmanın caiz olmayacağını savunurlar. Ayrıca bu imamın ehl-i takva ya da facir olmasının bir önemi olmadığını söylerler.

8-Abbasiyye: Hz. Abbas'ın halifelik için diğer herkesten daha öncelikli olduğunu savunurlar.

9-Mütenasihîyye: Tenasühe inananlar için kullanılır. Kişi iyi bir kimse ise öldükten sonra ruhu bedeninden ayrılarak mutlu olacağı başka bir bedene geçerken, kötü bir kimse ise ruhu huzur bulamayacağı bir bedene girer inancına sahiplerdir.

10-Rec'iyye: Hz. Ali ve beraberindekilerin dünyaya tekrar gelip(recat) düşmanlarından intikam alacağına inanırlar.

11-La'iniyye: Hz. Osman, Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvâm, Muaviye, Ebû Musa el-Eş'ari ve Hz. Aişe'ye lanet ederler.

12-Müterabbisa: İbadet ehli kimseler olarak görünen ve her yüzyılda bir adamı mehdi ilan ederler. İlan ettikleri mehdi öldüğünde onun yerine başka birini tayin ederler.

İbnü'l-Cevzî *Telbîs*'in beşinci bölümünde ise Râfızîler'i on iki değil sekiz fırkaya ayırmıştır. Bu fırkalar; İshâkiyye, İsnâaşeriyye, Zeydiyye, Mansûriyye, Cenâhiyye, Gurâbiyye, Mufavvîda ve Zem'aniyye'dir. İbnü'l-Cevzî bu fırkaların ilki İshakiyye ile ilgili olarak Abdulvahid b. Ali b. Burhan el-Esedî'den şu rivayeti aktarır:

“İshak b. Muhammed en-Nehai el- Ahmer, Hz. Ali'nin Allah olduğunu söyledi. (Subhanallah, Allah bundan münezzehtir.) Medain'de İshâkiyye olarak bilinen bir topluluk da ona tabi oldu.”

Hz. Ali'nin ilah olduğunu savunan Nusayrîler içerisinde bir grup olan İshâkiyye, ayrıca nübüvvette Hz. Ali'nin Hz. Muhammed'e ortak olduğunu savunuyordu. İbnü'l-Cevzî'nin burada zikrettiği İshâkiyye ile on ikili tasnifteki İshâkiyye birbirinden farklıdır. Zira bu ortak nübüvvet fikrini savunan fırka Şerîkiyye olarak da bilinen on ikili tasnifdeki İmriyye'nin karşılığıdır ve İshâk b. Zeyd b. Hâris taraftarları için kullanılmaktadır.³⁰²

İbnü'l-Cevzî'nin İshakiyye ile ilgili eserinde yer verdiği bir başka rivayet ise en-Nevbahtî'nin Gulât fırkalar için yazdığı bir reddiyeye dayanır:

³⁰² Meşkûr, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, 251.

“İshak b. Muhammed el-Ahmer olarak tanınan biri Hz. Ali’nin Allah olduğunu söyler ve Hz. Muhammed’i gönderen de odur, derdi. Aşırılık delilikten bile üstün geldi.”³⁰³

İbnü’l-Cevzî’nin İshakiyye ile ilgili rivayetlerin ardından değindiği diğer fırkalar ise Zeydiyye ve İmâmiyye’dir. Şîa’nın ‘Rafızâ’ olarak isimlendirilmesini anlatırken değindiğimiz Zeyd b. Ali ile ilgili rivayeti İbnü’l-Cevzî’nin de bu şekilde kabul ettiğini söylemiştik. İbnü’l-Cevzî Zeydiyye ve İmâmiyye ayrışmasına *Telbîs*’de şu şekilde yer vermiştir:

“Rafizîler’den bir topluluk ise Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer’in kafir olduğuna inanmaktaydı. Bir başka grup Resulullah’ın vefatından sonra mürted olduklarını ilan ettiler. Bunların hâricinde Hz. Ali’den başkasına karşı yakın olmamayı öncelikli gören başka bir topluluk da vardır.

Şiiler Zeyd b. Ali’den, Hz. Ali’nin imamlığına karşı duranlardan uzak kalmasını istediler. Ancak Zeyd b. Ali bunu kabul etmedi ve dışlandı. Bundan sonra onun yolundan gidenlere dışlananlar manasında ‘Rafizîler’ dendi.”³⁰⁴

İbnü’l-Cevzî’nin burada Rafizîler derken genel anlamda Şîa’yı özel anlamda ise İmâmiyye Şîa’sını kast ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim eserdeki bu bölümün ardından İmâmiyye’nin on iki imam anlayışına yer vermiş ve bu imamları şu şekilde zikretmiştir:

“Bazıları ise imâmet hakkının öncelikle Musa b. Cafer’de, sonra oğlu Ali’de(er-Rıza) daha sonra Muhammed b. Ali(et-Tâki), ondan sonra Ali b. Muhammed (en-Nâki), ondan da sonra Hasan b. Muhammed el-Askerî’de ve sonra da onun oğlu Muhammed’de olduğuna inanırlar. Sonuncu imam on ikinci imam kabul edilen Muhammed(el-Mehdî), beklenen İmam Muntezer’dir. Bu imamın ölmediğine ve ahir zamanda tekrar gelip yeryüzünü adaletle dolduracağı beklenen imamdır.”³⁰⁵

İbnü’l-Cevzî’nin burada ilk altı imamı zikretmemesi tesadüfî değil aksine bilinçli bir durumdur. Zira Musa el-Kâzım ve sonrasındaki beş imamın imâmetini yalnızca İmâmiyye kabul etmiştir.

İbnü’l-Cevzî’nin Rafizîler’i anlatırken Gulâtan da bir takım fırkaları da ele aldığını söylemiştik. Bunlardan ilki Mansûriyye’dir. Kurucusu Ebû Mansur el-İclî’ye(öl. 123/741) nispetle bu adla anılmıştır. Ebû Mansur’un Muhammed el-Bâkır’ın çağdaşı olduğu bilinmekle birlikte, Kendisinin Muhammed el-Bâkır’ın halifesi olduğunu söylemişse de sonradan bu iddiadan vazgeçip kendisinin Allah’ın oğlu olduğunu söylemiştir. Buna ek olarak Tûr

³⁰³ İbnü’l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 95.

³⁰⁴ İbnü’l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 95.

³⁰⁵ İbnü’l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 95

Sûresinin 44. ayetinde geçen ‘gökten düşen parça’nın da kendisi olduğunu söylemiştir.³⁰⁶ İbnü’l-Cevzî’de onlar hakkında benzer rivayetleri şu şekilde aktarmaktadır:

“Ebu Mansur el-İclî ‘ Muhammed b. Ali el-Bâkır’ı beklediklerini ve onun halife olduğuna inanırlardı. O göğe yükseltilmiş ve Allah onun başını eliyle mesh etmiştir.’ derdi. Onun gökten inen parçalar olduğuna inanırlardı.”³⁰⁷

Mansûriyye’nin ardından zikredilen bir diğer Gulât fırka ise Cenâhiyye’dir. Hz. Muhammed’in “Zü’l-Cenaheyn(iki kanat sahibi)” olarak andığı Cafer b. Ebî Talib’in oğlunun torunu Abdullah b. Muaviye’ye (öl. 129/746-47) tâbi olanlar bu isimle anılmaya başlamıştır.³⁰⁸ Bağdâdi Abdullah b. Muaviye’nin imamlık iddiasında bulunduğunu söylemekle birlikte ilahlık iddiasında bulunduğunu da aktarmıştır.³⁰⁹ Birçok haramı kendilerine helal gören bu fırkanın görüşleriyle ilgili İbnü’l-Cevzî şunları söylemiştir:

“İlahın ruhu, peygamberlerin ve velilerin sulbünde(zürriyetinde) dolaşır. Bu Abdullah b. Muaviye’ye varana kadar böyleydi. O ölmedi ve muntazırdır.”³¹⁰

İbnü’l-Cevzî’nin Rafizîler içerisinde Gulâtta üç fırkayı daha zikretmektedir. Bunlar; Gurâbiyye, Mufavvida ve Zemmamiyye’dir. Gurâbiyye ve Mufavvida fırkaları Bağdâdî’nin *el-Fark’ında* Zemmiye fırkası da dahil edilerek birlikte zikredilmektedir.³¹¹ İbnü’l-Cevzî’de ise Zemmiye yerine Zemmamiyye olarak başka bir fırka zikredilmektedir.³¹²

Bağdâdî Gurâbiyye’nin nübüvvet inancını “Cebrail birbirine iki karga kadar çok benzeyen Muhammed ve Ali’yi karıştırmıştır. Peygamberliğin yanlışlıkla Muhammed’e geldiğini söylerler.” diyerek özetlemiştir. İbnü’l-Cevzî ise bu anlayışa hiç değinmeden “Gurabiye fırkası ise Hz. Ali’nin nübüvvete ortak olduğuna inanır.” demiştir. Gurâbiyye ile ilgili bu ortak nübüvvet inancı klasik kaynaklarda karşımıza çıkmamaktadır. Bu fırka mensuplarının Hz. Muhammed’e ve Cebrâil’e lanet ettikleri de yine Bağdâdî tarafından anlatılmaktadır.³¹³

Mufavvida hakkında Bağdâdî ve İbnü’l-Cevzî’nin söyledikleri birbiriyle uyumludur. Zira her ikisi de fırkanın temel görüşünün “Allah, Muhammed’i yarattı, kainatın yaratılışını ise ona bıraktı.” olduğunu söylemişlerdir.³¹⁴

³⁰⁶ Bağdâdî, *el-Fark*, 187.

³⁰⁷ İbnü’l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 95

³⁰⁸ Ethem Ruhi Fıçlalı, “Abdullah b. Muaviye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988), 1/118-119.

³⁰⁹ Bağdâdî, *el-Fark*, 189.

³¹⁰ İbnü’l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 95

³¹¹ Bağdâdî, *el-Fark*, 194-195.

³¹² İbnü’l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 95.

³¹³ Bağdâdî, *el-Fark*, 194.

³¹⁴ Bağdâdî, *el-Fark*, 195; İbnü’l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 95.

Bu bölümde Gulâtta zikredilen son fırka Zemamiye'dir. İbnü'l-Cevzî bu fırkanın "Cebrail (Kuran'ı) Ali'ye indirmekle emrolunmuştu ama Muhammed'e indirdi."³¹⁵ dediğini aktarır. Bu anlayış Bağdâdî'nin Gurâbiyye için söylediklerinin aynısıdır ve Bağdâdî böyle bir fırka zikretmemektedir.³¹⁶ *Telbîs* dışında kaynaklarda karşımıza çıkmayan Zemamiye fırkası hakkında bu kısa bilgi dışında klasik kaynaklarda da herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Bağdâdî'nin Gurâbiyye ve Cenâhiyye ile birlikte zikrettiği üçüncü fırkanın Zemmiye olduğunu söylemiştik. Bağdâdî bu fırka hakkında "Bunlar Hz. Ali'yi ilah kabul ederler ve Hz. Muhammed'e söverler." demiştir.³¹⁷

İbnü'l-Cevzî Şîa içerisindeki bazı fırkaları zikrettikten sonra görüşlerine de yer vermiştir. İbnü'l-Cevzî Şiiler'den bir grubun Hz. Ebû Bekir'in Hz. Fatıma'ya zulmettiğine inandığını söyler ve Hz. Ali'nin hutbede böyle düşünen biriyle yaşadığı şu olayı anlatır:

"Ey Müminlerin Emiri! Ben Ali'nin evlatlarındım, bana zulmedenlere karşı bana yardım et." dedi. Ali de 'Sana kim zulmetti?' diye sordu. Adam 'Ben Ali soyundanım. Bana zulmedenler ise Fatıma'nın elinden senin arazini alan Ebû Bekir'dir.' deyince Ali tekrar 'Hâlâ sana zulmediyor mu peki?' diye sordu. Adam 'Evet' dedi. Ali bu defa da 'Peki ondan sonra kim size zulmetti?' diye sordu. Adam 'Ömer' dedi. Hz. Ali 'Hâlâ sana zulmediyor mu peki?' deyince adam yine 'Evet' dedi. Ali üçüncü defa 'Sonra size kim zulmetti?' diye sordu. Adam bu defa da 'Osman' dedi. Hz. Ali 'Hâlâ sana zulmediyor mu?' deyince adam buna da 'Evet' dedi. Hz. Ali 'Peki ondan sonra kim?' diye sordu ve adamın üzerine yürüdü. Adam sağına soluna bakarak kaçacak yer aradı."³¹⁸

İbnü'l-Cevzî bu rivayetin ardından hocası İbn Akîl'in Rafizîler hakkındaki şu görüşüne yer vermiştir:

"Rafizîliği ortaya çıkaran kimsenin, bunu dinin aslını ve nübüvveti yıkmak için yaptığı görülüyor. Çünkü Resulullah'ın getirdiği şeyler bizim bilmediğimiz gaybın haberleridir. Buna sefein rivayetleriyle inanıp, aklına ve dinine güvendiğimiz kimselerin rivayetleriyle bu rivayetlere güveniyoruz. 'Resulullah vefat ettikten sonra hilafetin ehl-i beyte verilmemesi sebebiyle zulmedildi, kızına ise mirasını vermeyerek zulmedildi.' diyorlarsa biz de şöyle diyoruz:

³¹⁵ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 95

³¹⁶ Bağdâdî, *el-Fark*, 195; İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 95.

³¹⁷ Bağdâdî, *el-Fark*,

³¹⁸ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 95-96

Bu ölü hakkında kötü şeylere inanmakla ilgilidir. Çünkü sağlam itikad, özellikle de peygambere iman, (peygamberlerin) kendilerinden sonra koydukları kanunların korunmasını gerekli kılar. Bunu özellikle ehl-i beytleri ve soyları için yaparlar.

Ancak Rafizîler ‘Ama onlar bunu (Resulullah’ın) vefatından sonra yaptılar.’ diyorlarsa şu cevabı veririz: O zaman şeriat hakkında yapacaklarından da şüphe duymak gerekir. Çünkü onlarla aramızdaki bağ, rivayet ettikleri şeylerledir. Eğer vefatından sonra sizin dediğiniz gibi yapmışlarsa şeriat hakkında da bunu yapmaları beklenir. Böyle olursa da onlara olan güvenimiz kaybolur.

Bu kimseler(Rafizîler) ‘Resulullah hayatta olduğu sürece ona hep itaat içindeydiler. Resulullah vefat ettikten sonra ise şeriatı vazgeçtiler. Ölümünden sonra (Resulullah’a) yalnızca ehl-i beytten birkaç kimse onun yolundan gitti. İtikatlar bozulup nefisler zayıfladı.’ diyorlar. Bu iddialar oldukça ilginçtir. Şeriatın başına gelen en büyük felaket bu değilse nedir?’³¹⁹

İbn Âkil’in Şiiler’i Şeriat için en büyük felaket olarak görmesi son derece anlaşılırdır. Zira dönemin şartları göz önünde bulundurulduğunda özellikle Bâtınîler eliyle oluşan zararlar telafi edilemez boyutlara ulaşmıştır. İbnü’l-Cevzî hocasının görüşlerini aktardıktan sonra Rafizîler’i aşırılıkla itham etmiş ve onlar için şöyle söylemiştir:

“Rafizîler Hz. Ali’ye olan sevgilerinden aşırılığa gittiler. Bu aşırılık öyle bir hal aldı ki onun erdemleri hakkında birçok hadis uydurdular. Bu durum Hz. Ali’ye de eziyet verir. *el-Mevzûât* isimli eserimde bu hadisleri naklettim. Ancak yine de birkaçını burda da zikrederim:

Güneş batmış ve Hz. Ali ikinci namazını kaçırmıştı. Güneş onun için tekrar geldi. Bu hadisin uydurma olduğu nakil yoluyla sabittir ve hiçbir güvenilir ravi tarafından da rivayet edilmemiştir. Mana olarak da batıldır. Çünkü vakit geçmiştir ve güneşin tekrar dönmesi de güneşin doğması demektir, geçen vakit geri gelmez. Hz. Fatıma hakkında da şöyle bir rivayet uydurmuşlardır:

O yıkandıktan sonra öldü. Bu guslün kendisi için yeterli olduğunu söyledi. Bu rivayet de nakil yoluyla yalandır. Mana olarak da anlayış kıtlığıdır. Çünkü gasil, ölümün hadesinden dolayıcıdır. Nasıl ölmeden sahih olabilir? Onların bunun gibi nice uydurma hurafeleri ve uydurulmuş mezhepleri vardır. Ümmetin icmaina aykırı daha pek çok hurafeleri vardır.”³²⁰

İbnü’l-Cevzî’nin Rafizîler hakkındaki eleştirilerini onların kendi kaynakları üzerinden yapması kıymetlidir. Rafizîler’in aşırılıklarını örnekler üzerinden anlattıktan sonra fikhî konulardaki görüşlerine de şu şekilde değinmiştir:

³¹⁹ İbnü’l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 96

³²⁰ İbnü’l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 96-97

“İmâmiyye mezhebinde yer ya da yer bitkisi olmayan bir şeyin üzerine secde yapmak caiz sayılmaz ve geçersizdir. Ayrıca deri, yün ve kıl üzerine yapılan secde de caiz sayılmaz. İdrar sonrası taş ile temizlenmek caiz sayılmazken, dışkı sonrası kullanımı caiz sayılır. Baş mesh etmek ancak elde kalan su ile caiz sayılır. Eğer yeni su alınıp mesh edilirse caiz görülmez ve yeni abdest gerektirir. Ehl-i kitap kadınlarla evlenmeyi helal sayarlar. Şarta bağlı talak, şart yerine gelse de düşmez, boşanma gerçekleşmez. Boşanma için iki adil şahit gerekir. Şahitler yoksa boşanma da yoktur. Yatsı namazını kılmadan uyuyan kimse gece uyanırsa o namazı kaza etmelidir. Ayrıca o gün oruç tutması da gerekir. Yaptığı hatanın cezası budur. Saçı görünen kadın, adam öldürme karşılığı verilen kefareti vermek zorundadır. Eşi veya evladının vefatı sebebiyle dövünüp, kıyafetlerini yırtar veya parçalarsa da yemin kefareti vermek zorundadır. Bir adam evleneceği kadının zaten evli olduğunu öğrenirse beş dirhem sadaka vermesi gerekir. İçki içen bir kimseye iki defa had cezası uygulanmışsa üçüncüsünde öldürülmesi gerekir. Bira içen de içki içenle aynıdır. Hırsızın eli kesilirken sadece parmakları kesilir, avuç içi kendine kalır. İkinci defa daha hırsızlık yaparsa sol ayağı kesilir. Üçüncü de ise ölene kadar hapis cezasına çarptırılır. Akarsulardaki balıkların yenmesi caiz değildir. Ehl-i kitabın kestiğini de yemezler. Kesim esnasında kibleye dönük olmak şarttır.”³²¹

Şîa'nın fikhî konulardaki umumun kabulüne aykırı bazı görüşlerini bu şekilde örnekler vererek anlatan İbnü'l-Cevzî onlara yönelik eleştirilerini hadisler üzerinden de desteklemiştir.

“Bunun gibi pek çok meselede ümmetin icmaından ayrılmışlardır. Kıyasa ve sahih hadislere aykırı daha birçok meseleler uydururlar. Şeytan onları nasıl da saptırmıştır. Bunların sayılamayacak daha nice çirkinlikleri vardır. Abdestte ayaklarını yıkamadıkları için namazdan men edilmişler, masum imam istekleri sebebiyle de cemaate tabi olmamışlardır. Sahabeye sövmekle imtihan edildiler. Halbuki Buhârî ve Müslim'de sahih olarak rivayet edilen bir hadiste Resulullah şöyle buyurmuştur:

*Ashabıma sövmeyiniz. Biriniz Uhud dağı kadar infak etse, onların bir avcundakine veya yarısına bile ulaşamaz.*³²² Bir başka rivayet ise şu şekildedir:

*Beni Allah Teala seçti ve bana ashabımı da yine o seçti. Onlar arasından bana vezirler, yardımcılar ve damatlar verdi. Her kim onlara söverse Allah'ın, meleklerin ve tüm insanlığın laneti onun üzerine olsun. Allah kıyamet günü onların hiçbir amelinin ve adaletini kabul etmesin.*³²³

³²¹ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 97.

³²² Müslim, “Fedâil”, 221.

³²³ Taberânî, 17/140; Suyuti, Cami:4633,4632

Bu rivayetler hakkında İbnü'l-Cevzî'nin kendi yorumu "Burada adaletten kasıt farzlar, amelden maksat ise nafil ibadetlerdir. Yani Allah onların farzlarını da nafilelerini de kabul etmesin."³²⁴ şeklindedir.

İbnü'l-Cevzî Şîa hakkında verdiği bu bilgilerin ardından Şîa'nın özünü oluşturan imâmet anlayışıyla ilgili son sözü Hz. Ali'ye vermiştir. Süveyd b. Gafele'den rivayet ettiği bir hutbede Hz. Ali imâmetle ilgili şunları söylemiştir:

"Bir grup Şii'nin yanından geçerken, Ebû Bekir ve Ömer ile alakalı kötü sözler sarf ettiklerini duydum. Onları hatalı görüp ayıplıyorlardı. Ben de bunu haber vermek üzere Ali b. Ebu Talib'in yanına gittim.

"Ey müminlerin emiri! Taraftarların arasından geçerken, Ebû Bekir ve Ömer hakkında hak etmedikleri şeylerle onlardan bahsettiklerini duydum. Eğer sen onların konuştukları bu sözleri içinde tutmamış olsaydın, taraftarların bunu söyleme cesaretini kendilerinde bulamazlardı." dedim. Bunun üzerine Hz. Ali hemen:

"Bu söylenenlerden Allah'a sığınırım, Allah'a sığınırım. Nasıl onlara kin besleyebilirim? Resulullah'ın söylediklerinden başkasını içimde gizlemem mümkün değildir. Her kim onlara kin besliyorsa Allah ona lanet etsin. Onlar ki; Resulullah'ın kardeşleri, dostları ve yardımcılarıydılar. Allah her ikisine de rahmet etsin." Ardından gözlerinden yaşlar akarken kalkıp elimden tuttu ve beraber mescide girdik. Minbere çıkıp oturdu, sakalını tutup düşen aklara bakıyordu. Sonra insanlar toplanınca anlamlı bir hutbe irad etti:

"Kureyş'in efendisi ve Müslümanların babası hakkında konuşanlara neler oluyor? Ben bu sözlerden beriyim ve bu söylenenler onaylamıyorum. Onlara dil uzatan kim olursa olsun cezalandıracağım. Taneleri yarıp çoğaltan Allah'a and olsun ki o ikisini (Ebû Bekir ve Ömer) ancak mümin ve muttakiler sever. Kin tutanlarsa günahkârlar ve şakîlerdir. Onlar Resulullah ile dost idiler. Doğruluk ve vefa üzerine bağlı idiler. İyiliği emredip kötülüğü yasakladılar. Kızdıklarında Allah için kızıp onun için ceza veriyorlardı. Uygulamalarında Resulullah'ın görüşlerinin dışına çıkmıyorlardı. Resulullah da onların görüşünden başkasına bakmıyordu. Allah'ın Resulü en çok onları severdi ve vefat ederken de onlardan razıydı. Onlar vefat ederken de müminler onlardan razıydı. Resulullah müminlere namaz kıldırma emrini ona (Ebû Bekir'e) verdi. Resulullah henüz hayattayken müminlere dokuz gün namaz kıldırın oydu. Allah Resulü'nün vefatının ardından da müminler onu emir(lider) seçtiler. Zekatlarını ona verip isteyerek ona biat ettiler. Bu şekilde Abdulmuttalib oğulları kendilerini bu yükten kurtardılar. O (Ebû Bekir) istemeyerek halife seçilmiştir. Vallahi o geride kalanların içinde en hayırlısıydı. En merhametli, en yumuşak huylu, en takvalı, yaş ve Müslümanlık

³²⁴ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 98

bakımından en yaşlı olan da oydu. Resulullah onu bu merhametli ve yumuşak huyluluğu bakımından Mikail meleğe, olgunluk bakımından ise İbrahim peygambere benzetirdi. Ölene kadar Resulullah'ın yaşantısı üzere yaşadı. Allah ona çokça rahmet eylesin.

Ebû Bekir'den sonra da Ömer seçildi. Ve ben onun seçilmesinden de razıyım. Resulullah'ın istikameti üzere işleri haletti. Resulullah ve dostu Ebû Bekir'in yolu üzereydi. Tıpkı bir kızın annesinin yolu üzerinden gitmesi gibi. Allah'a and olsun ki o merhametli ve yumuşaktı. Düşkünlerin yardımına koşar, zalimleri ise elinden tutup engellerdi. Hiç kimsenin kendisini kınamasından endişe etmez, dili doğruyu söylerdi. Doğruluk onun ayrılmaz bir niteliğiydi. O kadar ki biz bir meleğin onun lisanı üzere konuştuğunu zannederdik. Onun Müslüman olmasıyla birlikte Allah İslam'ı güçlü kıldı. Hicret onun için bir kıyamdı. Allah onunla münafıkların kalbine korku salarken, Müslümanlarınkine ise sevgi saldı. Resulullah onun düşmanlara karşı katı ve sert oluşunu Cebrail'e benzetirdi. Onlar gibisini nasıl bulabilirsiniz? Allah ikisinin yolundan gitmeyi bizlere nasip etsin. Her kim beni sevdiğini söylüyorsa o ikisini de sevsin. Onları sevmeyen bana buğz etmiş olur ki ben onları sevmeyenlerden uzağım. Bugünden sonra her kim onları kötüler veya onlara söverse, iftira edenin cezasını vereceğim bilinsin. Biliniz ki bu ümmetin peygamberden sonra en hayırlıları Ebû Bekir ve Ömer'dir. Onlardan sonra kimin hayırlı olduğunu ise Allah bilir. Söyleyeceklerim bu kadardır. Size ve kendime Allah'tan mağfiret dilerim.”³²⁵

İbnü'l-Cevzî bu rivayeti Süveyd b. Gafele'den aktarmıştır. Bu şahıs Yemen ahalisinden olduğu bilinen bir kimsedir. Hz. Ali vâsıtasıyla Müslüman olmuştur ve muhadramundandır. Hakkında önder, imam, lider gibi nitelemeler yapılmıştır. Zehebî'nin sika raviler içerisinde zikrettiği Süveyd'in ³²⁶ bu rivayetinde iki husus dikkat çekmektedir. Bu hususlardan ilki Hz. Ali'nin kendi taraftarlarına yaptığı konuşmada ilk iki halifeye kötü sözler söylenmesine kesinlikle karşı çıkması ve bunun önüne geçmek için cezai yaptırımda bulunacağını açıklamasıdır. İkinci husus ise Hz. Osman hakkında herhangi bir yorum yapmamış olmasıdır.

İbnü'l-Cevzî'nin Rafizîler hakkında aktardığı bir başka rivayet ise Ebu Süleyman el-Hemedâni'ye dayanmaktadır. O, Hz. Ali'nin şöyle dediğini rivayet etmiştir:

Ahir zamanda kendilerine Rafizîler denilen kötü unvanlı kimseler çıkacaktır. Bizim taraftarımız olduklarını söyleyecekler. Ama bizden değildir. Bunun işareti ise Ebû Bekir ve

³²⁵ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 98-99

³²⁶ Mehmet Efendioğlu, “Süveyd b. Gafele”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010), 38/183-184.

Ömer’e sövmeleridir. Onları nerede görürseniz en ağır şekilde öldürün. Zira onlar müşriktirler.”³²⁷

g. Bâtınîlik

Bâtınîlik, nassların açık anlamları yanında gizli manaları da olduğunu ve bu gizli manaların yaratıcı ile irtibat halinde olan masum imamlar tarafından bilinebileceğine inanan fırkaların genel adıdır.³²⁸

Nassların zahiriyle değil de bâtını ile ilgilenip bunlara kendilerine göre yorum yapmaları, İslam’ın temel hükümlerini umuma aykırı yorumlamaları ve gizli yapılanmalarla isyan faaliyetlerinin de başını çekmeleri sebebiyle devlet otoritesiyle daima problem yaşamışlardır. En önemli faaliyetlerini Nizârî İsmâîlîler döneminde gerçekleştiren Bâtınîler, özellikle Hasan Sabbâh’ın faaliyetleri nedeniyle devlete ciddi zararlar vermiştir. Bâtınîlik için Tâlmîyye, İbâhiyye, Muhammira gibi farklı isimlendirmeler de kullanılmıştır. İsmâîliyye’de bu isimlerden biridir.³²⁹

İsmâîliyye’nin beşinci imam olarak kabul ettiği Câfer es-Sadık(öl.148/765), henüz hayattayken kendi yerine oğlu İsmail’i imam tayin etmiş ancak İsmail’in ölümü üzerine(öl.138/755-56) bu kararından vazgeçmiştir. İsmâîlîler içerisinde bir grup bu ölümü kabullenmemiş ve İsmâîl’in imam olarak zuhur edeceğini savunmuştur. Çoğunluğu oluşturan diğer grup ise imâmetin Muhammed b. İsmâîl’e(öl.179/795) geçtiğini kabul ettiler. İsmâîliyye işte bu ikinci grup üzerinden devam etmiştir. Muhammed b. İsmâîl’in Harun Reşid döneminde öğrencisi Meymûn el- Kaddâh ve onun oğlu Abdullah b. Meymûn ile birlikte Deylem’e, ardından da Nişâbur’a gitmesi İsmâîliyye’nin Setr dönemini başlatmıştır. Zamanla kendilerine Bâtıniyye, Ta’limiyye, Seb’iyye veya Karâmita denilen İsmâîlîler’in Setr Dönemi Fâtımîler’in kuruluşuna kadar devam etmiştir.³³⁰

Setr Döneminde özellikle Hamdan Karmat tarafından başlatılan davet yöntemi ile Bâtınî faaliyetlerin yayılımı hız kazanmıştır. Ancak on birinci imam Ubeydullah’ın 909 yılında mehdîliğini ilan ederek Mısır’da Fâtımî Devleti’ni kurması ile birlikte klasik doktrinin yerini, Fâtımî doktrini almaya başlamıştır. Fâtımî Devleti kurulduğu andan itibaren önemli ayrışmalar yaşamıştır. Bu ayrışmaların ilki altıncı halife Hâkim Biemrillah’ın(öl.411/1021) ilahlık iddiasıyla ortaya çıkmasıyla yaşanmıştır. Hâkim’in oğlu Ali ez-Zâhir, babasının

³²⁷ İbnü’l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 99.

³²⁸ Avni İlhan, “Bâtıniyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı,1992), 5/190-194.

³²⁹ İlhan, “Bâtıniyye”, 5/190-194.

³³⁰ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, 128.

ölümünden sonra bu iddianın peşinden gidenlere karşı savaş ilan etmiştir. Ancak Dürzîler olarak bilinen bu grup inançlarını terk etmemiş ve Mısır'dan uzaklaşmıştır.³³¹

İkinci ve en önemli bölünme ise halife Müstansır-Billah'ın(öl.487/1094) ölümü üzerine yaşanmıştır. Müstansır'ın ölümünün ardından sıra büyük oğlu Nizar'a geçmişti. Ancak Nizar'ın tedbir almakta gecikmesi sebebiyle kardeşi Ahmet, ordu komutanı olan kayınpederinin de desteğini alarak "Müsta'li" lakabıyla imamlığını ilan etti. Ağabeyi Nizar'ı ise İskenderiyye'de öldürttü. Bu olaylar neticesinde İsmâîlîler günümüze kadar gelen iki kola ayrıldı. Bunlar Nizârîler ve Müsta'lîler'dir.³³²

Bâtınîliğin kaynağı hakkında çeşitli görüşler vardır. Bâtınîler kendilerinin Cafer es-Sâdık tarafından kurulan bir fırka olduklarını söylediler de Ehl-i Sünnet bu konuda farklı düşünür. Ehl-i Sünnet'in genel kabulüne göre Bâtınîler, eski kültür ve dinlerin İslam'da var olma biçimidir. Bunların başında Sabiilik, Mecûsîlik ve Yahudilik gelir. Özellikle eski İran dinlerinde karşımıza çıkan düalist yapı Bâtınîlik ile İslam'da da görünür olmuştur. Nitekim Bâtınîliğin en geniş yayılım gösterdiği bölgeler aynı zamanda İran kültürünün etkisinin en yoğun olduğu bölgelerdir.³³³

Abdülkâhir el-Bağdâdî'ye göre ilk Bâtınî faaliyetler Meymûn el-Kaddâh tarafından başlatılmış, önce Hamdan Karmat tarafından ardından da Hurremîler ve Bâbekîler tarafından sürdürülmüştür.³³⁴ Bâtınîler'in çıkış zamanının halife Me'mun dönemine denk geldiğini söyleyen Bağdâdî, Mu'tasım döneminde ise yaygınlık kazandığını belirtmiştir. Bâbekî lideri Bâbek el-Hurremî'nin bulunduğu el-Beldeyn dolayları Mazdekîler'in nüfuzlu oldukları bir bölge olması Dolayısıyla zaman içerisinde Bâbekîler ve Mazdekîlerin bir vücut halini almasına sebep olmuştur. Mu'tasım, dönemin önemli komutanlarından Afşin'i Bâbekîler'in üzerine göndermi yıllar süren savaşlarda Müslümanlar büyük kayıplar vermiştir. Ancak sonunda Bâbek yakalanıp Samerrâ'da idam edilmiştir.³³⁵

Gazzâlî de Abülkâhir el-Bağdâdî'nin Bâtınîler hakkında verdiği bilgileri *Fedâihu'l-Bâtıniyye*'sinde sistemli bir şekilde ele almış ve Bâtınî fırkaların sayısını sekiz olarak belirlemiştir.³³⁶

İbnü'l-Cevzî, *Telbîs*'de Rafizîler'den bahsettiği bölümün hemen ardından Şîa içerisindeki Bâtınî fırkalara da geniş bir biçimde değinmiştir. Gazzâlî ile aynı şekilde sekize

³³¹ İlhan, "Batıniyye", 5/190-194.

³³² Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, 172.

³³³ İlhan, "Batıniyye", 5/190-194.

³³⁴ Bağdâdî, *el-Fark*, 219-220.

³³⁵ Bağdâdî, *el-Fark*, 221.

³³⁶ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî, *Fedâihu'l-Batıniyye*, çev. Avni İlhan, (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7-10.

ayırıldığı Bâtınîler hakkında bir takım bilgiler vermiş ve görüşlerini sert bir üslupla eleştirmiştir.

“İslam adı altında gizlenerek İslam’ı reddedenler” olarak tanımladığı Bâtınîleri inanç ve amel bakımından tamamıyla İslam’a aykırı bulduğunu ifade eder.³³⁷ Yaratıcıyı ve nübüvveti inkar edip, ibadet ve yeniden dirilişe inanmadıklarını söyler. Bu fırkaların varlıklarını sürdürebilmeleri için büyük önem taşıyan *sır* kavramına da değinerek “Önceleri bu görüşlerini açığa vurmayıp Allah’ın varlığına ve hakikatine ve Muhammed’in onun elçisi olduğuna, dinin sağlam ve gerçek olduğuna inandıklarını sanıyorlardı. Ama bunların zahiren görünmeyen sırları olduğunu iddia ettiler...³³⁸ demiştir.

İbnü’l-Cevzî’nin bu fırkalar hakkında verdiği bilgiler sıklıkla eleştirdiği Gazzâlî’nin, *Fedâihu’l-Bâtıniyye*’si ile birebir örtüşmektedir. Şimdi bu fırkaları ve görüşlerini yakından inceleyelim.

g.1.Batıniyye

İbnü’l-Cevzî bâb başlığında Bâtınî hareketlerin genel adı olarak kullandığı *Batıniyye* ismini, özel olarak belirli bir mezhep içinde kullanmıştır. “Kuran ve hadislerin zahirî anlamları yanında gizli(bâtınî) anlamları da olduğunu söylediklerinden bu isimle tanınmışlardır. Bu kabuk ve çekirdek arasındaki ilişkiye benzer. Dış görünüş itibarı ile cahiller için bir süs iken, akıllılar için ise bir işaret ve gizli gerçekler için bir delildir. Akılları bu gizli sırlara dalmaya yetmeyip, batını ile ilgilenmeyenler şeriatın da zahiri ile yetindiler. İşte bu tür kimseler şeriatın getirdiği sorumlulukların altında kalanlardır. Bâtınî hakikatleri bilen kimselerden sorumluluklar ve teklifler kalkar ve bu yükümlülüklerden kurtulur. Allah Teâla’nın:

Onların ağır yüklerini indirir, zor tekliflerini hafifletir.(Araf 7/157) ayetinden muradı budur.

Onlar(Bâtınîler), ayetlerin zahirindeki inançları çıkarıp atmak ve batıl olan iddialarının doğruluğunu ispat ederek şeriatın geçerliğini yok saymak için bunu yapmaktalar.”³³⁹

g.2.İsmailiyye

İmâmiyye Şiası’ndan farklı olarak İsmâîlîler masum imam sayısını yedi ile sınırlamaları sebebiyle Seb’iyye olarak da anılan İsmâîlîler’e göre, masum imamların

³³⁷ İbnü’l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 99.

³³⁸ İbnü’l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 99.

³³⁹ İbnü’l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 99-100.

sonuncusu Muhammed b. İsmail el-Mektûm'dur. O ölmemiştir ve mehdî olarak ortaya çıkacaktır.³⁴⁰ İbnü'l-Cevzî İsmâîlîler hakkında şu bilgileri vermektedir:

İmamlar döneminin Muhammed b. İsmail ile kapandığını iddia ederler. Çünkü Muhammed b. İsmail imamların yedincisidir. 'Yedi kat gök, yedi yeryüzü vardır ve haftanın gün sayısı da yedidir. Bu da demektir ki; imamların dönemi de yedi ile tamam olur. Bu durum imamların görevlerinin yedinci imamla son bulacağına işaretler.³⁴¹

İbnü'l-Cevzî burada İsmâîlîler'in yedi devir inancına vurgu yapmaktadır. Özellikle Fâtımî Devleti döneminde sistemleştirilen bu sisteme göre, insanlık tarihini oluşturan yedili hiyerarşi silsilesinin her dönemi için devir ifadesi kullanılmıştır.³⁴²

"Taberî, Tarih'inde Râvendiye'den cüzzama yakalanmış Eblek denilen birinin şöyle dediğini rivayet eder:

Hız. İsa'daki ruh Hız. Ali'ye geçmiştir. Ali'nin vefatıyla da bu ruh masum imamlara geçti. En son İbrahim b. Muhammed'e geçti.

Bu kimseler haramları helal sayardı. Cemaati evlerine çağırıp yedirir içirir, sonra da karısını bu kimselere sunardı. Esed b. Abdullah bu haberi duyunca bu kimseleri çarmıha gerip öldürdü. Bu günümüze dek bu şekilde devam etmiştir.

Ebû Cafer'e tapıyorlardı. Yeşil tepelere çıkıp uçar gibi kendilerini aşağı bırakıyorlardı. Daha yere düşmeden helak oluyorlardı. İnsanlara karşı silahla çıktılar ve ' Ey Ebû Cafer!' sloganları attılar."³⁴³

Görüldüğü gibi İbnü'l-Cevzî İsmâîlî hareketin aşırılıklarını detaylıca ele almış, bu kimselerin ehl-i bidatten kimseler olduğunu tespit etmiştir.

g.3.Seb'iyye

İbnü'l-Cevzî'nin farklı bir başlık açarak tanımladığı bu fırka aslında İsmâiliyye için de kullanılan bir isimdir. *Seb'a* Arapça'da yedi demektir. İsmâiliyye başlığında da açıklandığı üzere İsmâîlîler yedi rakamına özel bir önem atfetmişlerdir. Doktrinlerini oluştururken de yine yedi rakamı üzerinden hareket etmişlerdir. İbnü'l-Cevzî'nin Seb'iyye hakkında verdiği bilgiler oldukça kısa olmakla birlikte şu şekildedir:

³⁴⁰Farhad Daftary, "Muhammed b. İsmail el-Mektûm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020),30/541-542.

³⁴¹ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 100.

³⁴² Metin Yurdagör, "Devir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994), 9/232.

³⁴³ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 100.

“İki sebeple bu isimle tanınmışlardır. Bu sebeplerin ilki imamların sayısını yedi olarak kabul ederler ve yedinci imamın son imam olduğunu söylerler. Yedinci imamla birlikte yedinci devirde son bulacaktır, bu da kıyametin başlangıcı anlamına gelir.

İkinci sebepse yeryüzünün idaresinin yedi gezegene bağlı olduğuna inandıklarındandır. Bu yedi gezegen sırasıyla şunlardır; Zuhâl, el-Müşterî, Merîh, Zühre, Güneş, Utarid ve Ay.³⁴⁴

g.4.Babekiyye

Hürremiyye Hareketi’nin bir kolu olan Bâbekiyye’nin lideri Bâbek’in, Abbasi halifeleri Me’mun ve Mu’tasım dönemlerinde özellikle Azerbaycan bölgesinde devletin güvenliği için ciddi tehlikeler oluşturduğu bilinmektedir. Bu kişi İslam öncesi dönemlerde İran’da ortaya çıkan Mazdekîlik hareketini İslam toplumunda etkin kılmaya çalışmıştır. Mazdekîlik’in temel kabulü ise kadın ve mülkiyet ortaklığına dayanmaktadır.³⁴⁵

İbnü’l-Cevzî de Bâbek’in hayatı ve kişiliği ile ilgili bir takım bilgiler vererek bu fırkayı anlatmaya başlar. Bâbek için “Azerbaycan taraflarında dağlık bir köyde gayri meşru bir biçimde dünyaya gelen ve çok sayıda destekçisi olan bu adam haramları mübah sayardı. Bir adamın yanında o adamın kızını veya kız kardeşini görse hemen onu kendine isterdi. Adam vermeye razı gelmezse o adamı öldürüp o kızı kendine alırdı. Bu şekilde yirmi yıl geçirdi. Yaklaşık seksen bin kişi öldürdü. Bir başka rivayette ise ikiyüz elli beş bin kişiyi katlettiği söylenir.”³⁴⁶

İbnü’l-Cevzî, Abbasiler döneminde Bâbek ile girişilen mücadelelere de eserinde geniş bir yer vermiştir. Özellikle halife Mu’tasım döneminin önemli isimlerinden, Türk komutan Afşin’in Bâbek isyanını bastırdıktan sonra Bâbek’i Mu’tasım’a getirmesiyle birlikte yaşananları şu şekilde anlatmıştır:

“Nihayetinde halife Mu’tasım Afşin’i onların üzerine gönderdi. Afşin onlarla savaşarak Bâbek’i esir aldı. Beraberindeki kardeşiyle 223/837 senesinde halifeye getirildiler. Halifenin huzurunda kardeşi Bâbek’e şöyle seslendi:

‘Ey Bâbek, kimsenin yapamadığı işleri sen yaptın. Şimdi de kimsenin sabredemediği kadar sabret!’ Bâbek ise ‘Sabrımı göreceksin.’ diyerek karşılık verdi.

Ellerinin ve ayaklarının kesilmesi emredildi. Eli ve kolu kesilince yüzünü kanla kapladı. Bunun üzerine halife Mu’tasım ona:

³⁴⁴ İbnü’l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 100.

³⁴⁵ Hakkı Dursun Yıldız, “Bâbek”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991), 4/376-377.

³⁴⁶ İbnü’l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 100-101.

‘Çok cesur olduğunu söyledin. Neden yüzünü kanla kapladın? Yoksa ölümden mi korkuyorsun?’ diyince Bâbek şöyle cevap verdi:

Hayır. Ancak ellerim ve ayaklarım kesilince, benim için ölüm korkusundan yüzü sarardı denilmesinden endişe ettim. Bu sebeple yüzümü kanla kapladım ki bu sarartı anlaşılsın.’ Sonrasında ise boynu vurularak ateşe atıldı. Kardeşi de aynı akıbeti yaşadı. Fakat ikisinde de bir inleme ya da sıkıntı belirtisi görülmedi. Hiçbir şekilde sabırsızlıklarını açığa vurmadılar. Allah’ın laneti ikisinin de üzerine olsun.”³⁴⁷

İbnü’l-Cevzî’ye göre Bâbekîler tamamen yok olmamıştır. Onlardan bir grup kalmıştır. Bu grubun yılda bir gece kadın erkek bir araya gelip ışıkları söndürdüklerini ve kadınlarla rastgele birlikte olduklarını söyler. Bu durumu avlanma gibi gördüklerini ve helal olduğunu saydıklarını bildirir.³⁴⁸

Abdülkâhir el-Bağdâdî’nin de *el-Fark Beyne’l Fırak*’da değindiği “mum söndü” meselesiyle ilgili çeşitli rivayetler anlatılmıştır. Bağdâdî, kendilerine her şeyi mübah saymaları sebebi ile “ashâbu ibâha” olarak isimlendirdiği Bâbekiyye ve Mâziyariyye’ye nisbet ettiği bu mesele zamanla Müslüman toplumlarda yaşayan bazı fırkalara da genellenmiştir.³⁴⁹

g.5.Muhammira

Arapça’da kırmızı manasına gelen ‘hamra’ kelimesine nispetle bu isimle anılan fırka kırmızı giyinenler anlamında kullanılmaktadır. İbnü’l-Cevzî’nin bu fırka hakkında verdiği bilgiler de bu kadarla sınırlıdır. Şu şekilde ele almıştır:

“Elbiselerini kırmızıya boyamaları sebebiyle bu ismi almışlardır. Bu işi Bâbek döneminde yapar ve giyerlerdi.”³⁵⁰

g.6.Karmatîler

İsmailî hareket içerisinden çıkan Batınî bir harekettir. Kurucusu olarak kabul edilen Hamdan b. Eş’as Karmat’a nispetle bu ismi almışlardır. Abbasiler’e karşı düzenlenen Zenc İsyanı esnasında ortaya çıktıkları söylenir. Özellikle Kâbe’ye yaptıkları baskınla

³⁴⁷ İbnü’l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 101

³⁴⁸ İbnü’l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 101

³⁴⁹ Bkz. Doğan Kaplan, “Alevîlere Atılan ‘Mum Söndü’ İftirasının Tarihî Kökenleri Üzerine”, *Hünkar Alevîlik Bektâşîlik Akademik Araştırmalar Dergisi*/2 (Ocak 2014), 41-52.

³⁵⁰ İbnü’l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 101

Hacerülesved'in yerini değiştirerek yirmi yıl kadar Bahreyn'de kalmasına sebep olmalarıyla tanınırlar.³⁵¹

Karmatîler'in isimlendirilmesi hakkında İbnü'l-Cevzî tarihçilerden iki farklı rivayet nakleder. Bunlardan ilki; Orta Asya tarafından gelen bir adamın Kûfe'ye yerleştiğini ve burada züht hayatı yaşamaya başlarken, ehl-i beytten bir imamı kendisine tabi olmaya çağırdı. Gözlerindeki kıızılık sebebiyle Karmîta olarak tanına bir adamın yanına vardı. Sonrasında o bölgenin valisi bu adamı tutuklayıp hapse attı. Anahtarı da yastığının altına koyup uyudu. Fakat valinin cariyelerinden biri bu adama acıdı ve anahtarı yastığın altından alıp kapıyı açarak adamı kurtardı. Anahtarı da tekrar aldığı yere bıraktı. Vali uyanıp adamı aradığında bulamadı. İnsanlar bu adama tabi olmaya devam ettiler. Adam Şam civarına da geldi ve hâlâ Karmîta olarak anılıyordu. Zamanla bu isim hafifletilerek Karmat denmeye başlandı.

İkinci rivayete göreyse; Hamdan Karmat isimli bir kimseye nispetledir. Başlangıçta davetçi olan bu adam zamanla takipçilerini çoğaltınca, Karmatî olarak anılmaya başlandı. Kûfe ehlinden olan bu adam zâhidliğe yatkındı. Batınî bir davetçi ile karşılaştı. Davetçi o sırada inekleri sürerek köyüne doğru gidiyordu. Bu sırada davetçiyle konuşan Hamdan, davetçiden kendisine de 'sırları' öğretmesini istedi.³⁵² Davetçi de 'Bu sırları açık edip yaymayacağına dair bana ve imama söz ver.' Dedi. Hamdan söz verince, davetçi bu sırları ona öğretmeye başladı. Sonunda Hamdan da yoldan çıktı. Hatta bu bidatçilerin asıllarından oldu. Kendisine tabi olanlar da Karmatîler olarak tanındılar...

Karmatîler'in en önemli liderlerinden Ebû Said(Cennâbî) hicrî 286 yılında ortaya çıkmasının ardından Karmatî topraklarını genişletmek için çok sayıda Müslüman öldürmüştür. Mushafları yakıp, mescitleri yıkmıştır.³⁵³

İbnü'l-Cevzî Ebû Said'in ölürken mezarının yanına bir at koyduğunu ve dirilirken bu at ile dirileceğine inandığını ve kendi adıyla ardından salavatlar okunduğunu da anlatır. Takipçilerinin onun adına salavat getirmekten çekinmeyip Resulullah'a salavat getirmekten çekindiklerini de söyler.

Ebû Said'in oğlu Ebû Tahir'in de Kâbe'ye saldırıp hacrûlesvedi oradan alarak Bahreyn'e taşınması sebebiyle ilah gibi kabul edildiğini bizlere anlatır.³⁵⁴

³⁵¹ Sabri Hizmetli, "Karmatîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001),24/510-514.

³⁵² İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 101-102

³⁵³ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 102.

³⁵⁴ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 102.

g.7.Hürremiyye

Hürremiyye, Farsça'da neşeli, şen gibi anlamlara gelen 'hürrem' kelimesinden türemiştir. Bu şekilde anılmalarının temel sebepleri hoşlarına giden her şeyi kendilerine mübah saymaları sebebiyledir. Hürremiyye mezhebinin Mazdekiyye ile aynı şey olduğunu kabul edilir. Mazdek'in vefatından sonra karısı Hürreme'nin Rey'e kaçarak orada bu mezhebi yaymaya çalışması sebebiyle bu isimle tanınır olduğunu söyleyenler de vardır.³⁵⁵ Bununla birlikte ikisinin farklı mezhepler olduğunu savunanlar da bulunmaktadır. Ayrıca Arapça'daki kırmızı anlamına gelen 'hamra' kelimesine nispetle 'kırmızı giyinenler' için kullanılan 'muhammira' mezhebi ile aynı olduğunu söyleyenler de vardır.

İbnü'l-Cevzî bu fırkayı Farsça kökenine göre yapılan atıfla tanımlamaktadır.

“Güzel ve zevkli şey manasına gelen 'hürrem' kelimesi, Arapça olmayan bir lafızdır. Bu şekilde isimlendirilmelerindeki amaç insanları zevk ve şehvetlere yönlendirmektir. Kullanın üzerinden şeriatın ağırlığını gidererek sorumlulukları basite indirmek amaçlanmaktadır. Bu isim Mazdekîler'in lakabıydı. Mazdekîler Mecusîler içinde bir grup iken her şeyi mübah saydılar. Kebbaz döneminde ona tabi olarak haram olan kadınları ve hatta her türlü haramı helal saymaya başladılar. Hürremîler de işte bunlara benzediler ve aynı isimle anıldılar. Başlangıçta ayrı iki fırka olsalar da aslında aynıdırlar.”³⁵⁶

g.8.Talimiyye

Nasların yalnızca masum imamın öğretisiyle bilinebileceğini savunan İsmailî harekettir. Ta'lim düşüncesini ortaya atan ilk kişinin Hasan Sabbah olduğu kabul edilir. O Nizarî-İsmailî sistemin kurucusudur. Hasan Sabbah, 'ed-da'vet'ül-cedîde' adını verdiği Nizarî-İsmailî düşünce prensiplerini anlatırken, Allah'ın varlığının vahiy ile değil masum imamların bildirmesiyle bilinebileceğini vurgulamıştır.³⁵⁷

İbnü'l-Cevzî Ta'limiyye ile ilgili rivayetler aktarmanın yanında bu fırkaya karşı tutumunu da aleni olarak belirtmekten geri durmamıştır. Ayrıca bidat ehli olarak nitelediği Ta'limiyye'nin bidatleri bilerek ve isteyerek dine eklemelerinin sebeplerini de şu şekilde açıklamıştır:

“Bunlar dinden çıkmak istediler ve bunun için de Mecusîler, Mazdekler, putperestler ve inkarcı filozoflarla görüştüler. Müslüman hakimiyetini kırmak ve cevap vermelerini

³⁵⁵ Saleh Muhammed Aliev, “Hürremiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998),18/500-501.

³⁵⁶ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblis*, 102-103

³⁵⁷ Mustafa Öz, “Ta'limiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010),39/548-549.

zorlaştırmak amacıyla tedbir alıp çözümler üretmeye çalıştılar. Yaratıcıyı doğrudan inkar etmek işlerine gelmiyordu çünkü Müslümanların sert tepkilerinden çekiniyorlardı.”³⁵⁸

Ta’limiyye mensuplarının Müslümanlar’dan açıkça intikam almaya çalışan kimseler olduğunu söyleyen İbnü’l-Cevzî, bu kimselerin çoğunlukla İslam’ın yayılışı sebebiyle, atalarının dinleri yıkılan kimseler arasından çıktığını belirtmektedir.³⁵⁹ İbnü’l-Cevzî’nin bu mezhep mensuplarıyla ilgili diğer tespitleri de şu şekildedir:

“Muhammed’i kıtaları gezen bir kimse olarak görürlerken, diğer peygamberleri ise hak ile batılı karıştıran kimseler olarak değerlendirirlerdi. Açıktan karşı çıkmaya cesaret edemediklerinden yeni birtakım inanç ve değerler benimsemek durumunda kaldılar³⁶⁰...

Nasların zahiri ile hüküm verenleri sapık olduğunu, esas olanın bu nasların batınlarıyla amel etmek olduğunu söylediler. Zahirî hükümlerle amel edenlere kendi inançlarımızı anlatarak zahirden maksat budur deriz, dediler... Onların bu şekilde davranmalarındaki esas amaç; insanların mallarını alarak bu sayede onlardan intikam almaktır. Zira öncesinde Müslümanlar da bu kimselerin mallarını alarak kanlarını akıtmışlardı. “³⁶¹

Görüldüğü gibi İbnü’l-Cevzî Ta’limiyye mensuplarının intikam alma güdüsüyle İslam’a zarar vermeye çalıştığını düşünmektedir. Ayrıca bu kimselerin amaçları doğrultusunda insanlara değişik şekillerde yaklaştıklarını da şu şekilde anlatır:

“Bu kimseler insanları kandırmak için çeşitli yöntemler kullanırlar. İnsanları kandırılabilir ya da kandırılmaz olarak ayırıp, aldatamayacaklarını düşündükleri kimseleri seçmiyorlardı. Aldatabileceklerine inandıklarına bakarlardı ve eğer kişi zühde meyilli bir kimse ise ona, emanetten, doğruluktan ve nefsi istekleri terk etmekten bahsederlerdi. Fıtratı sorumsuzluğa uygun olan kimseye ise ibadetlerin mantıksızlığından bahsederek, âkil kimsenin bu fani dünyada zevklerine uyan kimse olduğunu söylerlerdi. Hangi mezhebin yanındalarsa onlara uyan şeyler söylüyorlardı. Bu şekilde insanları inandıkları şeyler hakkında şüpheye düşürüyorlardı. Bu kimselere ya ahmaklar ya da soyu Mecûsilere dayanan kimseler tabi oluyorlardı. Güce meyilli olanlar makam ile, fakirler ise maddi yardım ile kandırılıp saptırılıyordu.”³⁶²

İbnü’l-Cevzî’nin burada anlattığı şeylerin Gazzâlî Fedaihu’l-Batınîyye’inde de aynen geçtiğini söylemiştik. Nitekim İbnü’l-Cevzî, Gazzâlî’nin Bâtınîler’in inanç yapılarını anlattığı bir bölümü de eserine alarak kendi fikirlerini desteklemiştir. Gazzâlî şöyle der:

³⁵⁸ İbnü’l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 103

³⁵⁹ İbnü’l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 103-104

³⁶⁰ İbnü’l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 103

³⁶¹ İbnü’l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 104

³⁶² İbnü’l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 104.

“Müslüman olduklarını iddia eden fakat İslam’a tamamen ters inanç ve amelleri olan bir topluluktur... Mutlak ibâhayı kabul ederler ve dinen haram olan şeyleri de helal sayarlar. Böyle olmadığını söyleseler de kabul etmek durumunda kalırlar... İnsanları Kur’an ve sünnetten ayıramadıklarında süsledikleri dikkat çekici şeyleri kullanarak ‘burada maksat şudur’ diyerek saptırmaya çalışırlar.”³⁶³

İbnü’l-Cevzî’nin Bâtınîler hakkında bilgilerine atıf yaptığı ikinci isim ise hocası İbn Akîl’dır. İbn Akîl şu tespiti yapmaktadır:

“İslam iki grup arasında büyük zararlar yaşadı. Zahirîler ve Bâtınîler. Bâtınîler dinin zahirini göz ardı ettiler. Söyledikleri açıklamaların dayanağı ve aslı yoktur. Her şeyin kapalı bir anlamının olduğunu düşündüler. Vacipleri yok sayıp, haramları helal gördüler. Zahirîler ise aksine açıklama getirilmesi gereken şeylerin bile sadece zahirine bakarak amel ettiler... Hakikat ise bu iki grup arasındadır. Delili olmadıkça zahiri üzere amel etmek ve şer’i delili olmayan her batını reddetmek, hakikatin kendisidir.”³⁶⁴

İbnü’l-Cevzî Bâtınîler’in reddiyeler üzerinden eleştirilmesinin bile gereksiz olduğunu savunur. Onlar için yapılabilecek en iyi şeyin akıllarıyla dalga geçmek ve azarlamak olduğunu söyler. Bâtınîler’e “Bu büyük ve geniş denizi bulandıramayacaksınız ve kökünü sökemeceksiniz... Buna teşebbüs edenlerin başı vurulur ve köpek gibi öldürülür. Sizden daha ahmak var mıdır?” diyerek onlara olan karşıtlığını ileri seviyeye taşımıştır.³⁶⁵

h. Ehl-i Hadis

Ehl-i hadis olarak isimlendirilen grubun ortaya çıkışı sahabe dönemine dayanmaktadır. Ashab-ı hadis ya da sahibu’l-hadis gibi isimlerle de tanınan bu grup ehl-i sünnet ve’l-cemaat çizgisinin önde gelen temsilcilerinden oluşmaktadır. Başlangıçta “hadis öğrenim ve öğretimiyle uğraşan, ravîlerin durumları ve hadislerle ilgili durumlarda söz sahibi olan kimseler” için kullanılmıştır.³⁶⁶ Fakat bugün kullandığımız anlamda ehl-i hadisi anlamak için ehl-i re’yi de anlamak önemlidir.

Ehl-i re’y kavramı “hakkında açık nass bulunmayan fikhî bir konuda müçtehidin belli yöntemler uygulayarak ulaştığı şahsî görüşü” olarak tanımlanır. İslam’ın geniş coğrafyalara yayılmasıyla birlikte ilmiyle öne çıkan sahabeler yeni fethedilen topraklara İslam’ı anlatmak üzere gönderilmiştir. Bunlardan biri de Abdullah b. Mesud’tur. Hz. Ömer tarafından Kûfe’ye

³⁶³ İbnü’l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 104-105.

³⁶⁴ İbnü’l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 105.

³⁶⁵ İbnü’l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 106.

³⁶⁶ Abdullah Aydın, “Ehl-i Hadis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994), 10/507-508.

gönderilen İbn Mesud, burada yeni bir ekolün de öncülüğünü yapmıştır. Ehl-i sünnet çizgisinin iki ana kolundan biri olan ehl-i re'y, Kûfe Ekolü olarak da bilinir.³⁶⁷

Ehl-i hadis ve ehl-i re'y arasındaki temel farklılaşma da buradan kaynaklanmaktadır. Ehl-i hadisin ana gövdesi Hicaz merkezlidir. Dolayısıyla da Hz. Muhammed döneminden başlayarak yerleşmiş bir inanç ve yaşayış sistemi vardır. Kûfe merkezli ehl-i re'y grubunda ise yeni Müslüman olmuş bir bölgede ortaya çıkan sorunlara pratik çözümler getirmek esastır.

Fıkhî amelî mezheplerden Hanefilik'in kurucusu İmam Ebû Hanife, ehl-i re'yin öncülerindendir. İmam Şafii, İmam Malik ve Ahmet b. Hanbel ise ehl-i hadis çizgisindedir. Özellikle Ahmet b. Hanbel Mihne olayları sürecinde takındığı tutum ile halk nezdinde önemli ölçüde kabul görmüş, böylelikle ehl-i hadisin bilinirliğini de artırmıştır.

İbnü'l Cevzî'ni *Telbîsü İblîs*'te Ahmet b. Hanbel'in görüşlerine de sıkça yer verdiği ve övdüğü görülmektedir. Örneğin Ahmet b. Hanbel'e "Yemin ettim ama nasıl ettiğimi hatırlamıyorum" diyen bir adama Ahmet b. Hanbel'in "Keşke nasıl yemin ettiğini hatırlasaydın da ben de nasıl fetva vereceğimi bilseydim." demesini "Selefin ahlakı işte böyledir. Allah'tan korkularından ve saygılarından böyle davranıyorlardı. Onların yaşantısına bakan onlardan edep öğrenir." Diyerek desteklemektedir.³⁶⁸

İbnü'l-Cevzî ömürlerini hadis dinleyip aktarmaya adanmış bu kimselerden olarak gördüğü ehl-i hadisi iki gruba ayırır. İlk grubun hadislerin sahih olanlarını olmayanlardan ayırmakla son derece hayırlı bir iş yaptığını söylerken ikinci gruptaki kimselerin ise hadis araştırması yapmalarındaki niyetin kimsede olmayan hadisler bende var diyebilmek olduğunu söyler.³⁶⁹

Hadis alanında doğru işler yaptığını düşündüğü kimseler; Yahya b. Main, Ali el-Medenî, Buhâri ve Müslim gibi önde gelen muhaddislerdir. Hadis alanında yetkinliklerini kanıtlamış bu âlimlerin hem dinin zarûriyatını bildiklerini hem de hadis senetlerini kısaltarak önemli işler yaptıklarını vurgular.³⁷⁰

Dini konularda zarûrî bilgilerden yoksun olan kimselerin hadisleri yorumlama ve doğru mana verme konusunda da eksik kalarak yanlış aktarım yapacaklarını dile getiren İbnü'l-Cevzî bu konuda İbn Şahin (öl.385/996) olarak bilinen, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osmân el-Bağdâdî (öl. 385/996) isimli şahsı örnek göstermiştir. İbn Şahin'e dini konuların inceliklerini bilmeden hadis nakletmesi sebebiyle başka alimler tarafından da eleştiriler

³⁶⁷ M. Esat Kılıçer, "Ehl-i Re'y", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994),10/520-524.

³⁶⁸ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 118

³⁶⁹ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 111

³⁷⁰ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 111.

getirilmiştir. Berkânî, Şah Velîyullah Dihlevî ve Zehebî bunlardan bazılarıdır. İbnü'l-Cevzî, *Telbîs*'inde şöyle bir olay anlatır. İbn Şahin'e miras paylaşımı hakkında soru sorulur. İbn Şahin "Allah'ın dediği şekilde pay edilir." cevabını vermiştir.³⁷¹

İbrahim el-Harbî'den (öl.285/899) naklettiği bir rivayette ise "Ali b. Davud ders verdiği sırada bir kadın ona geldi ve elbisesini sadaka olarak vermek üzere yemin ettiğini ve ne yapması gerektiğini sordu. Ali b. Davud ne kadara aldığını sorunca 22 dirhem dedi. O zaman yirmi iki gün oruç tut dedi. Bunun üzerine kadın gitti. Kadının ardından 'Ona çok katı davrandık, zihar kefareti istedik.' Dedi.³⁷² İbnü'l-Cevzî bunu cehaleti gizlemek için yapılan büyük bir ayıp olarak görür.

Eleştirdiği ikinci grupsa hadis yolculukları sebebiyle kendileriyle övünen kimselerdir. Bu kimselerin kendilerini üstün göstermek için bazı hileler yaptıklarından bahseder. Örneğin, Âsi nehri ile Fırat nehri arasında oturup hadis rivayet ederdi. Sorulduğunda da 'Maveraünnehir'de rivayet edildi derdi. Duyan kimse onun Horasan tarafından olduğunu düşünürdü.³⁷³

İbnü'l-Cevzî'nin bir muhaddis olarak yaptığı bu değerlendirmeler İslam mezheplerine bakış açısının anlaşılmasında da oldukça önemlidir. Zira Hanbelîliğini bu bölümde kendisine referans olarak kullandığı isimler üzerinden pekiştiren İbnü'l-Cevzî'nin bağlı olduğu mezhebin tüm görüşlerini olduğu gibi kabul etmeyip eleştirel yaklaşım sergileyebilmesi de döneminin şartları içerisinde oldukça önemlidir.

³⁷¹ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 112.

³⁷² İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 113.

³⁷³ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 113.

SONUÇ

Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî 12. yüzyılda Bağdat'ta yetişmiş önemli Hanbelî âlimlerdendir. Müfessir, muhaddis ve fakih olan İbnü'l-Cevzî esas şöhretini etkili vaazları ile elde etmiştir. Vaaz vermedeki yetkinliği sebebiyle şöhreti Bağdat sınırlarını aşan İbnü'l-Cevzî ayrıca farklı alanlarda eserlerinin sayısı iki yüze yaklaşan bir müelliftir. Bu eserlerden biri de pek çok yönü bulunan *Telbîsü İblîs*'tir.

Telbîsü İblîs (Şeytanın Aldatması) eserinde şeytanın çeşitli dinler ve inanışlara ilişkin tuzaklarını anlatan İbnü'l-Cevzî, eserde ayrıca şeytanın İslam ümmetine yönelik aldatmalarına da değinmiştir. Bu bağlamda İslam fırkalarını da inceleyen müellif bu incelemeyi Hz. Peygamber'e (s.a.v.) nispet edilen yetmiş iki fırka rivayeti üzerinden yapmıştır.

İbnü'l-Cevzî, İslam fırkalarını *Telbîsü İblîs*'in ikinci bölümünde; Hâricîler, Kaderiyye (Mu'tezile), Cehmiyye, Mürcie, Cebriyye ve Ravâfız olarak altı başlıkta incelemiştir. Bu altı başlığı da on ikili gruplara ayırarak fırka sayısını yetmiş ikiye tamamlamıştır. Ancak iki farklı nüsha üzerinden yaptığımız araştırmamızda bu tasnifte bazı problemler olduğu da görülmüştür. Zira bazen bir mezhep görünümü olmayan küçük grupları ana başlıklardan biri olarak zikreden İbnü'l-Cevzî, bazen de önemli İslam Mezheplerini küçük grupların altında zikretmiştir.

On üç bölümden oluşan eserin, tezimiz açısından önemli veriler sunan beşinci bölümünde İslam Mezheplerinden bazılarına yeniden değinen İbnü'l-Cevzî'nin bu bölümde verdiği bilgilerle ikinci bölümde söyledikleri arasında bir takım farklılıklar bulunmaktadır. Bununla birlikte ikinci bölümde yetmiş iki fırka rivayeti bağlamında fırka tasniflerine yer veren İbnü'l-Cevzî'nin, beşinci bölümde fırkaları tarihî akış içerisinde daha detaylı olarak incelediği görülmektedir.

İbnü'l-Cevzî, *Telbîs*'in beşinci bölümünde geniş yer verdiği Hâricîler hakkında tarihî verilerden hareketle birtakım tespitler yapmış, onları tekfirci zihniyetleri ve yüzeysellikleri sebebiyle tenkit etmiştir. Günlük olaylar üzerinden amel etmeleri sebebiyle suçladığı Hâricîler için çok sert ifadeler kullanmıştır. İbnü'l-Cevzî bu bölümde Hâricîleri anlatırken onların zaman içerisindeki bölünerek fırkalaşmasından da bahsetmiştir. Ancak zikrettiği fırkaların çoğunun ikinci bölümdeki tasnifte yer almaması bir tutarsızlığın oluşmasına sebep olmuştur.

Mu'tezile'den daha çok Kaderîyye olarak bahseden İbnü'l-Cevzî, onların Hâricîler içerisinde çıkmış bir fırka olduğunu söylemiştir. Mu'tezile'nin Kelam alanındaki çalışmalarına da değinmiş ve onları felsefecilerin etkisinde kalarak İslam'a zarar verdikleri gerekçesiyle eleştirmiştir. Mürcie'yi ise günahlar konusundaki aşırı müsamahakâr davranmakla suçlamıştır.

Cehmiyye ve Cebriyye fırkalarına ikinci bölümde önemli bir yer ayıran İbnü'l-Cevzî'nin eserin ilerleyen bölümlerinde bu fırkaları çok detay vermeden eleştirdiği görülmektedir. Ayrıca her iki fırkanın on iki alt fırka tasnifinde ayrı ayrı başlıklarda ele aldığı grupların, aynı fırkaların farklı isimleri olduğu görülmektedir.

İbnü'l-Cevzî'nin *Telbîs*'de önemli bir bölüm ayırdığı fırkaların sonuncusu ise Şîa'dır. Râfîzîler olarak incelediği Şîa'yı eserinde tarihçesi ve görüşleri bağlamında ele almış ve haklarında geniş bir perspektif sunmuştur. Bununla birlikte diğer fırkalarda da karşımıza çıkan gruplamadaki farklılıklar Şîa için de geçerli olmuş ve İbnü'l-Cevzî ikinci bölümdeki 72 fırka tasnifinde yer verdiği Şîi fırkalara Râfîzîler'i anlattığı bölümde yer vermemiştir. Ayrıca Gulât içinde yer alan bazı grupları birbiri yerine kullanarak birtakım karışıklıklara da sebebiyet vermiştir.

Yaşadığı 6./12. yüzyılda İslam toplumuna ciddi zararlar veren Bâtîniyye için de bir başlık açan İbnü'l-Cevzî onları da kendi içinde sekiz sınıfa ayırmıştır. Burada yaptığı tasnifde eski İran inanışlarından aktarımlar yapan İbnü'l-Cevzî'nin Bâtînîler hakkında verdiği bilgilerin Gazzâlî ile benzer olduğu söylenebilir. Ayrıca onun da tıpkı Gazzâlî gibi Bâtînîler'i toplumsal bir tehlike olarak gördüğü ve insanları uyarmaya çalıştığı dikkat çekmektedir.

İbnü'l-Cevzî, *Telbîs*'in ikinci ve beşinci bölümünde fırkalar hakkında verdiği bilgilerin birbiriyle örtüşmemesi sebebiyle eleştirilmiştir. Eserin ikinci bölümündeki tasnifin kendisine ait olmadığı ve esere sonradan eklendiği yönünde görüşler de dile getirilmiştir. Ancak bu doğru kabul edilse bile bu eklemenin kim tarafından ve ne zaman yapıldığını tespit etmek mümkün olmamıştır. Ayrıca bu eklemenin İbnü'l-Cevzî'nin kendisi tarafından da yapılmış olma ihtimali bulunmaktadır.

Sonuç olarak Selef çizgisini benimseyen bir Hanbelî âlim olarak İbnü'l-Cevzî'nin hayatını, eserlerini ve öğrencilerini de anlattığımız tezimizde *Telbîsü İblîs*'teki fırka tasnifleri hakkında detaylı bir inceleme yaptık. Bu inceleme sonunda İbnü'l-Cevzî'nin bu tasnifi yaparken özgün bir yöntem kullandığı izlenimi edindik. Ayrıca eserin başlangıç bölümü ve içeriği arasındaki farklılıklara da tezimizde yer verdik. Çalışmamızın İbnü'l-Cevzî'nin mezheplere bakışının anlaşılması açısından bir boşluğu dolduracağına inanıyoruz.

KAYNAKÇA

- Aksoy, Ramazan. "İslam Öncesi Toplumlarda ve İslam'da Kadının Statüsü", *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*/ 15(Haziran 2021), 29.
- Aliev, Saleh Muhammed. "Hürremiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18/500-501. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998.
- Altuntaş, Ramazan. "İbnü'l-Cevzî'de Tasavvuf ve Kelam Münasebetleri", *Selçuklu Medeniyeti Araştırma Dergisi*/ 3(Aralık 2018), 137-155.
- Apaydın, H.Yunus. "Zâhiriyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/93-100. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013.
- Ateş, Süleyman "İslâm'ın Kadına Getirdiği Haklar", *İslami Araştırmalar Dergisi* 10/4(1997), 304-310.
- Aycan, İrfan. "Temîm(Benî Temîm)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/418-419. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı,2011.
- Aydınlı, Abdullah. "Ehl-i Hadis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.
- Aydınlı, Osman. "Kaderî Anlayışın ilk Tezahürleri", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 16/2(2003),250.
- Bağdâdî, Abdulkâhir. *el-Fark beyne'l-Fırak*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd. Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 1990.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, çev. Ethem Ruhi Fırlalı. Ankara: TDV Yayınları,2020.
- Başaran, Selman. "Enmâtî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/244. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995.
- Belhî, Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Ahmet b. Mahmut el-Kâ'bî. *Kitâbü'l Makâlât ve Meahu Uyûnü'l-Mesâilî'l-Cevâbât*, thk. Hüseyin Hansu (İstanbul: Kuramer Yayınları, 1439/2018), 84-217.
- Birişik, Abdülhamit. "Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî"(Tefsîr Alanında), *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999), 20/550-551.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-şâhîh*, nşr. Mustafa Dîb el-Buğâ. 6 cilt. b.y. Dâru İbn Kesîr, Dâru'l-Yemâme, 1414/1993.
- Bulut, Halil İbrahim. "Şeytânüttâk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/104. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010.
- Bulut, Halil İbrahim. *İslam Mezhepleri Tarihi*, (Ankara: DİB Yayınları, 2016), 202.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Abdurrahman İbnü'l-Cevzî ve 'Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr' Adlı Eseri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/1-4 (Eylül 1987), 129.
- Çakın, Kâmil. "Ebu Said Ed-Darimi'nin Allah'ın Sıfatları İle İlgili Bazı Görüşleri" , *Dini Araştırmalar Dergisi* 3/8 (Haziran 2000), 47-55.
- Çalışır, Melek. *Şemsü'l-Hakika'nın Sadeleştirilmesi ve İzharu'l-Hakk ve Telbs-ü İblîs'le Mukayesesi*, (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005).
- Çelebi, İlyas. "Mu'tezile". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/391-401. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020.
- Çurak, Halil. "Şehristânî'nin Ahval Teorisini Eleştirisi", *Universal Journal of Theology* 2/2 (30 Haziran 2017), 162-174.
- Daftary, Farhad. "Muhammed b. İsmail el-Mektûm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/541-542. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020.

- Dalğa, Musab. *Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzi (ö.597/1201) ve 'Menâkıbu Emiri'l-Mü'minin Ömer b. Hattâb' Adlı Eseri*, (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016).
- Ebü Dâvûd, es-Sicistânî. *Sünen-i Ebû Davûd*. çev. Abdullah Parlıyan. 3 cilt. İstanbul: Derya Yayıncılık, 2007.
- Ebü Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend ed-Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, nşr. Muhammed el-Khudarî. Mısır: As-Saade Yayıncılık, 1330/1912).
- Ebu Muhammed Osman b. Abdullah b. el-Hasen el-İraki el-Hanefi, *Fırakul Müfterika Beyne Ehliz-Zey' vez-Zendeka*, çev. Yaşar Kutluay. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1962.
- Efendioğlu, Mehmet. "Süveyd b. Gafele". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38/183-184. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010.
- Erdem, Ömer. *İbnü'l-Cevzî'nin İtikâdi Görüşleri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1989.
- Erdem, Sadık. "Neylî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33/69-71. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasen. *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve 'htilâfu'l-musallîn*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1999.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bîşr İshâk b. Sâlim el-Basrî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın. İstanbul: Kabcacı Yayıncılık, 2005.
- Fayda, Mustafa. "Bedevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5/ 311-317. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992.
- Fettâh, İrfan Abdülhamîd. "Cebriyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/205-208. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Abdullah b. Muaviye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/118-119. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Ali". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 2/371-374. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Hâricîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/169-175. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "İsnâaşeriyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/142-147. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî, *Fedâihu'l-Batıniyye*, çev. Avni İlhan. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Gökalp, Yusuf. "Zeydiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/328-331. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013.
- Gölcük, Şerafettin. "Cehmiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/234-236. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993.
- Gölpınarlı, Abdülbaki. *Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik*. İstanbul: DER Yayınları, 2003.
- Gömbeyaz, Kadir. *İslam Litaretründe İtikâdi Fırka Tasnifleri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Gündüz, Muhammed Nurullah. *İslam Mezhepleri Bağlamında Ebü'l-Ferec İbnu'l-Cevzi*, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Hançabay, Halil İbrahim. "Nâsır-Lidînillâh Dönemi Abbasî Vezirleri (575-622/1180-1225)", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 / 2 (Aralık 2020), 403.
- Hayyât, Ebü'l-Hüseyn Abdürrahîm b. Muhammed b. Osmân. *Kitâbü'l-İhtisâr*, çev. Metin Yıldız. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- Hizmetli, Sabri. "Karmatîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/510-514. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001.

- Hocaoğlu, Öznur. *İbnü'l-Cevzi'nin Zadü'l-Mesir Adlı Tefsirinde Nüzul Sebepleri*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. Cîze: Dâru'l-Hicre, 1417/1998.
- İbn Tağrîberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf el-Atâbekî elYeşbugavî ez-Zâhirî. *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-vâfi*, thk. Muhammed Muhammed Emin. Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1427/2006.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemaluddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *Telbîsü İblîs*, nşr. Ahmed Kerem. Beyrut: Dâru'l -Kalem, 1403/1982.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec. *Telbîsü İblîs*, thk. Ahmed b. Osman el-Mezid (Riyad: Daru'l-Vatan li'n-Neşr, 1423/2002), 1/184.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec. *Saydü'l-Hâtır*, thk. Usâme Muhammed Seyid. Beyrut: Müesseseti'l- Kütübü's Sikâfiyyeti, 1417/ 1997.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec. *Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, çev. Abdülvehhab Öztürk (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2009), 1/10.
- İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, nşr. Fahd b. Abdülaziz, (Riyad: Müessesetü's-Suudiyye), 21.
- İlhan, Avni. "Bâtıniyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5/190-194. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992.
- Kadı Abdulcebbâr, Ebü'l-Hasen Kâdı'l-kudât Abdulcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu.
- Kalkan, Muhammet. *Ebü'l-Ferec İbnu'l-Cevzi ve el-Vefâ bi-Fezâili'l-Mustafa Adlı Eseri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Kandemir, Yaşar. "el-Mevzûat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/496-498. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2004.
- Kandemir, Yaşar. "Kâ'b el-Ahbâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/1-3. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001.
- Kandemir, Yaşar. *Mevzû Hadisler*. Ankara: DİB Yayınları, 1. Basım, 1975.
- Kaplan, Doğan. "Alevîlere Atılan 'Mum Söndü' İftirasının Tarihsel Kökenleri Üzerine", *Hünkâr Alevîlik Bektâşilik Akademik Araştırmalar Dergisi*/2 (Ocak 2014), 41-52.
- Karaca, Nefise. *Abdurrahman İbnü'l-Cevzî ve Tefsirdeki Metodu*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Kılavuz, Ahmet Saim. "Bışr b. Gıyas". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/220-221. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992.
- Kılıçer, M. Esat. "Ehl-i Re'y". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10/520-524. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.
- Koca, Ferhat. "İbn Kudâme, Muvaffakuddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/139-142. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999.
- Koca, Ferhat. *İslam Hukuk Tarihinde Selefi Söylem Hanbelî Mezhebi*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002) 73.
- Kur'an Yolu. Erişim 12 Temmuz 2023. <https://kuran.diyanet.gov.tr>
- Kutlu, Sönmez. "Mürchie". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/41-45. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006.
- Kutlu, Sönmez. *Mezhepler Tarihine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları, 2008.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Sakîfetü Benî Saide". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/11-12. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009.
- Maral, Cüneyt. *Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzi ve Nüzhetü'l-Ayûni'n-Nevâzir fî İlmi'l-Vücûhi ve'n-Nezâir Adlı Eserindeki Metodu*, (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013).

- Meşkûr, Cevat. *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, çev.M. Mahfuz Söylemez-Mehmet Ümit-Cemil Hakyemez, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011), “Muğiriyye”, 337-338. Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, 161.
- Müslim, Ebü’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmi’u’-Sahîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî .Kahire: y.y., 1374-75/1955-56.
- Onat, Hasan. *Emevîler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, (Ankara: TDV Yayınları,1993), 15.
- Önkal, Ahmet. “Amr b. Âs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3/79-81. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı,1991
- Önkal, Ahmet. “Bürek es-Samiri”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/492. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı,1992.
- Öz, Mustafa. “Cafer es-Sâdık”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/1-3. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993.
- Öz, Mustafa. “el-Vefa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/599-600. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012.
- Öz, Mustafa. “Hürkûs b. Züheyr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18/390-391. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı,1998.
- Öz, Mustafa. “Keysâniyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/362-363. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2022.
- Öz, Mustafa. “Şîa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/111-114. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010.
- Öz, Mustafa. “Ta’limiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/548-549. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010.
- Öz, Mustafa. “Zındık”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/490-491. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013.
- Öz, Mustafa. *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Ensar Yayınları,2011.
- Özervarlı, M.Said. “Selefiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/399-402. İstanbul:Türkiye Diyanet Vakfı, 2009.
- Sakkâr, Sâmî. “İbnü’l-Dübeysî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/16 İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.
- Sanur, Rıdvan. *Mekkî b. Ebi Talip ve Ebü’l-Ferec İbnu’l-Cevzi’ye Göre Nesih Problemi*. İzmir: Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Sevim, Ali. “Sıbt İbnü’l-Cevzî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 37/87-88. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009.
- Sıbt İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî el-Avnî el-Bağdâdî. *Mir’âtü’z-zamân fî târihi’l-a’yân*, thk. İbrahim ez-Zeybek. Beyrut: er-Risâletü’lâlemiyye, 1434/2013.
- Sinanoğlu, Mustafa. “Muattıla”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/329-330. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020.
- Şehristânî, Ebu’l-Feth Muhammed b. Abdulkerim. *el-Milel ve’n-Nihal*. thk. Emîr Ali Mehnâ-Ali Hasen Fâûr. 7.Baskı. Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1998.
- Şehristânî, Ebü’l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed, *el-Milel ve’n-Nihal*, çev. Mehmet Öz. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008.
- Taberânî, Ebu’l-Kâsım Süleymân b. Ahmed, el-Cüz’ül Mevcûd min Kitâbi’s-Sünne, kısmen nşr.: Abdullah b. Sâlih el-Berrâk, *Mecelletu Camiatu’l-İmam Muhammed b. Su’ûd el-İslâmiyye*, cilt: XLVII, Riyad, 1425/2004, 13-94.
- Tan, Muzaffer. “Geç Dönem Hanefî-Maturidi Fırak Geleneği Bağlamında Bir Risale: ‘el-Makâlât fîBeyani Ehli’l-Bida’ ve’d-Dalâlat’”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1(Haziran 2009), 181-202.

- Topaloğlu, Bekir. “Adl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/387. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988.
- Turun, Dilek Yavuz. *Cennet ve Cehennemle İlgili Uydurma Hadisler (İbnu'l-Cevzi Örneği)*, (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008).
- Urhan, Nedim. *İbnu'l-Cevzi ve 'Ahkâmu'n-nisâ' Adlı Eseri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1989.
- Ünler, Veysel. *Hadis Tahriri (Telbîsü İblîs'deki Hadislerin Tahkiki ve Tahriri)*, (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1989).
- Üzümcü, Hüseyin. *İbnu'l-Cevzi'nin Zâdu'l-Mesîr Adlı Tefsirinde Esmâ-i Hüsnâ'ya Dair Yorumların Münsâsebâtı'l-Kur'ân Açısından İncelenmesi*. Mardin: Artuklu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Watt, W. Montgomery. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*, çev. Osman Demir. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021.
- Yavuz Turun, Dilek. *Cennet ve Cehennemle İlgili Uydurma Hadisler (İbnu'l-Cevzi Örneği)*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Yavuz, Yusuf Şevki- Casim Avcı. “Ebü'l-Ferec İbnu'l-Cevzî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/543-549. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Ebu'l Vefa İbn Akîl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/301-304. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “İbn Ebû Duâd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/430-431. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “İbnü'l Cevzî, Ebu'l-Ferec”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 20 /500. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999.
- Yıldırım, Enbiya. “İbnü'l-Cevzî'nin Hadisçiliğine Genel Bir Bakış”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 10/1, (Haziran 2006), 73-125
- Yıldırım, Enbiya. *Hadis Meseleleri*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2008)
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Bâbek”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4/376-377. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991
- Yiğit, İsmail. “Sıffin Savaşı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 37/107-108. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009.
- Yurdagör, Metin. “Devir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9/232. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.
- Yurdagör, Metin. “Ebü'l-Huzeyl el-Allâf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10/330-332. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.
- Yurdagör, Metin. “Haşviyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/426-427. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997.
- Yurdagör, Metin. “Kâdî Abdülcebbâr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/103-105. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001.
- Yücesoy, Hayrettin. “Mihne”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/26-28. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, nşr. Beşşar Avvâd Ma'ruf – Muhyî Hilâl's-Serhân. Irak: Müessesetü'r-Risale, 1404/1984.
- Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Mizânü'l-i'tidal fî nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed Muavvad, Adil Ahmed Abdülmevcud, Abdülfettah Ebû Sünne (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1995/1416), 7/304.